

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

HURRİ SİYASİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Serihan TAMER**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ**

Ankara-2010

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

HURRİ SİYASİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Serihan TAMER

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Ankara-2010

ONAY

Serihan TAMER tarafından hazırlanan "Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü" başlıklı bu çalışma, 24 Mayıs 2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı/ Eskiçağ Tarihi Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Başkan)

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Doç. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK

KISALTMALAR LİSTESİ

AMM	: Anadolu Medeniyetler Müzesi
AMMK	: Anadolu Medeniyetler Müzesi Konferansları
AÜ	: Ankara Üniversitesi
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
DTCFD	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
GÜ	: Gazi Üniversitesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTKB	: Türk Tarih Kurumu Basımevi

ÖNSÖZ

Hurri kültürü, Kafkasya'dan, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, Toroslar'dan, Urmiye Gölüne kadar uzanan bölgede M.Ö. 6000 - M.Ö. 1000 arasındaki tarihlerde kesintisiz devam etmiştir. Hurriier ile ilgili çeşitli araştırmalar ve yayınlar bulunmakla birlikte, bu çalışmalar genellikle Hurri kültürünün belli özelliklerini bağımsız olarak inceleme eğilimi taşımaktadır. Bu nedenle bütüncül bir Hurri tarihi yazılmasına gereksinim duyulmaktadır. Hurri tarihini yazarken karşılaştığım en büyük güçlük, Hurriilerle ilgili bilgilerin hep ikinci el kaynaklardan elde edilmesiydi. Bu kaynaklarda bahsedilen Hurri merkezleri "Vaşşukanni" ve "Taide" henüz keşfedilmemiştir. Belki bu merkezler gün ışığına çıktığı zaman daha zengin, daha kapsamlı bir Hurri siyasi tarihi ve kültürü yazılacaktır. Şuan için, Hurriilerin sondan eklemeli asyenik bir dil kullandıklarını, karşılaştıkları diğer milletlerin dillerini, dinlerini ve siyasetlerini oldukça fazla etkilemiş olduklarını kesin olarak söyleyebiliriz.

Bu tezi hazırlarken yardımlarını esirgemeyen, yazmam için cesaret veren ve her aşamasında fikirleriyle bana ışık tutan Hocam Prof. Dr. İlhami DURMUŞ'a teşekkür ederim.

Sadece bu çalışmanın hazırlandığı süreçte değil, ihtiyaç duyduğum her an yanımda olan eşim Deniz'e, beni sürekli destekleyen ve yüreklendiren kardeşim Selda GÜNER'e teşekkür ederim.

Serihan TAMER

İÇİNDEKİLER

ONAY.....	i
KISALTMALAR LİSTESİ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM HURRİ SİYASİ TARİHİ

A. M.Ö. 2. BİNLERİN BAŞLARINA KADAR HURRİLER	6
B. M.Ö. 2. BİNDE HURRİLER	10
1. Hurri – Babil ilişkileri.....	11
2. Hurri – Asur ilişkileri.....	11
3. Hurri – Hitt ilişkileri.....	14
4. Hurri – Mitanni ilişkileri	17
5. Hurri – Mısır ilişkileri.....	21
C. M.Ö. 1. BİNİN BAŞINDA HURRİLER	23
1. Hurri – Geç Hitt Devletleri ilişkileri	23
2. Hurri – Urartu ilişkileri.....	24

İKİNCİ BÖLÜM HURRİ KÜLTÜRÜ

A. İDARİ YAPı ve ASKERİ TEŞKİLAT	26
1. İdari Yapı	26
2. Askeri Teşkilat.....	27
B. DİL ve YAZI	28
1. Dil	28
2. Yazı	33
C. DİN.....	33
1. Tanrılar Alemi (Panteon)	35
2. Büyü	38
3. Fal	40
4. Adak ve Kurban	41
5. Bayram.....	42

D. Gelenek ve Görenekler.....	46
1. Hayat Tarzı.....	46
2. Ölü Gömme Adetleri.....	46
E. SOSYAL ve EKONOMİK HAYAT	49
F. HUKUK.....	52
1. Aile Hukuku	52
2. Ticaret Hukuku	53
G. SANAT	53
1. Heykel ve Yontu	55
2. Seramik	57
3. Mühürler	57
H. MİMARİ	59
SONUÇ.....	62
KAYNAKÇA	65
EKLER.....	68
A. ÇİZİMLER.....	68
B. HARİTALAR	72
C. TABLOLAR.....	78
D. RESİMLER.....	83
ÖZET	91
ABSTRACT	92

GİRİŞ

Hurriyer tarih öncesi dönemlerden itibaren, Anadolu başta olmak üzere, Ön Asya dünyasının büyük bir kesiminde özel bir yere sahiptir. Hurriyer kendi kültürlerini korumakla birlikte, Mezopotamya'nın Sümer ve Sami kültürlerini de benimsemişler, hatta özümseyip karşılaştıkları kültürlere aktarmışlardır. İlerleyen bölümlerde aktarılacağı üzere, çeşitli kavimler ile sosyal, siyasi, iktisadi, askeri, dini vb. bağlantıları olmuştur. Bu bağlantıların ortaya konulması açısından Hurri siyasi tarihinin ve kültürünün bilinmesi önemlidir.

Hurri medeniyetini analiz etmek için bugünden Hurriyerin yaşadıkları döneme tarihsel bir yöntem ile köprü kurmak gerekmektedir. Hurri medeniyetini açıklamak, bu medeniyetin dayandığı tek bir ögenin ön plana çıkması demek değildir. Aksine bir Ön Asya medeniyeti olarak adlandırılan Hurriyeri, var olduğu dönemde bulunan diğer siyasi ve kültürel oluşumlara yaptığı farklı etkiler nedeniyle, birçok kültürel nokta üzerinden tanımlamak gerekmektedir. Hurri medeniyetini aydınlatmak siyasi perspektifi kullanmanın yanı sıra Hurri medeniyetinin etkili olduğu sosyo-kültürel coğrafyaya da çok yönlü bakmayı gerektirmektedir. Bu durumda Hurri medeniyetinin özelliklerinin anlaşılması için yaşadıkları dönemin diğer kültürler ile olan etkileşimlerini de karşılaştırmalı bir biçimde inceleme zorunluluğu doğmaktadır.

Hurriyerin nereden geldiği sorusuna farklı yorumlar yapılmaktadır. Hurriyerin Doğu Anadolu bölgesine Kafkaslar üzerinden geldikleri yaygın inancısına karşın Doğu Anadolu'nun yerli halkı olmaları daha muhtemeldir. Hurriyer ile ilgili, Eski Önasya tarihinde "Hurri-Urartu-Subar" sorunu vardır. Bu problem bilim adamlarını meşgul etmektedir. Burada problem, bu kavmin hangi isim altında adlandırılacağı, farklı coğrafi mekanlara yine farklı zamanlarda gelip yerleşip yerleşmedikleri meselesidir. Bu konuda ileri sürülen görüşleri dört ayrı grup altında toplamak mümkündür: Birinci grubu meydana getiren bilim adamlarının görüşlerine göre: Söz konusu kavim "Hurri" adı altında isimlendirilmiştir. İkinci grubu oluşturan bilim adamları

“Hurri” adı yerine “Subar” ismini tercih etmişlerdir. Üçüncü grupta ise, “Hurri” ve “Subar” adlarında iki ayrı kavimin varlığı kabul görmüştür; aynı kaynaktan farklı zamanlarda gelmişler ve farklı coğrafi bölgelere yerleşmişlerdir. Dördüncü grupta ise, “Uratu”, “Hurri” ve “Subar” adlarındaki kavimler doğrudan aynı kaynaktan farklı zamanlarda gelmişler ve farklı bölgelere gelip yerleşmişlerdir. Ancak bilim adamlarınca yukarıda değindiğimiz görüşlerde kesin bir sonuca varılmış değildir (Alpman, 1998: 27-28). Bu durum Hurri tarihinin yazılmasında karşılaşılan güçlüklerden biridir.

Hurri Kültürünün menşeinin Transkafkasya veya Kuzeybatı İran olduğu iddia ediliyordu. Dolayısıyla bu kültürün kuzeyden Doğu Anadolu Bölgesine ve buradan da güneye, Kuzey Suriye’ye kadar indiği sonucu çıkarılıyordu. Ancak Transkafkasya’da ve Kuzeybatı İran’da yapılan kazılarda, en eski kültürün Kalkolitik devre ait olduğu ve bundan daha eskiye, yani Neolitik devre gidemediği kesinlikle anlaşılmıştır. Buna karşılık Elazığ bölgesindeki höyüklerde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde, kalkolitik devirden daha eski kültürün, yani Neolitik devir kültürün mevcut olduğu, bunun daha sonraki Kalkolitik ve Tunç devirlerinde kesintisiz sürdüğü ve yeri Anadolu karakteri taşıdığı kazı malzemeleriyle ispatlanmıştır. Eski- Sefini’de bulunan Paleolitik öncesine ait aletler, bu bölgedeki yaşamın Paleolitik öncesine indiğine işaret ettiği gibi, Pulur ve Tepecik’te rastlanan Neolitik tabakalar bölgenin kültür tarihini M.Ö. 5500–6000 tarihine götürmektedir. Kazılarda çıkan tahıl çeşitleri ve evcil hayvan kalıntıları ise burada M.Ö. 5000’den beri geniş çapta tarım kültürünün varlığını ortaya koymaktadır. Bundan şu önemli sonuç ortaya çıkmaktadır: Çok geniş bir coğrafi alana yayılan Erken Hurri Kültürünün menşeinin Doğu Anadolu Bölgesi olduğu ve böylece buradan güneyde Kuzey Suriye’ye, Kuzeyde Transkafkasya’ya ve doğuda da kuzeybatı İran içlerindeki Urmiye Gölüne kadar yayıldığı bugün artık kesinlikle anlaşılmıştır (Erzen, 1992:16).

Kuzeyde Transkafkasya, batıda Malatya, doğuda Urmiye Gölü ve Güneyde de Kuzey Suriye içlerine kadar yayılan Erken Hurri Kültür birliğinin en büyük maddi kalıntısı olarak, sözü edilen geniş coğrafi bölgede ele geçirilen keramik çeşitlerinin formu dikkati çekmektedir. Hemen hemen

benzer renk, biçim ve benzer süsleme özelliği gösteren keramik çeşitleri ana hatları itibari ile yerli Anadolu karakteri göstermektedir. Hurri Kültür birliğinin ikinci ortak özelliğini, mimari yapılar meydana getirir. Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Van Bölgesinde bu devre ait yuvarlak planlı yapı tipleri, geleneksel Hurri kültürünün önemli ve karakteristik özelliği olarak karşımıza çıkar (Erzen, 1992: 17).

Hurriyer, Eski Yakındoğu dünyasının kaybolmuş kavimlerinden sadece birisidir ve çok önemlidir. Sümer, Akad, Mısır, Ugarit ve Hitit metinlerinde ve Tavratta kavim adı olarak geçmelerine rağmen, tüm yönleriyle henüz keşfedilmemiştir. Bundan dolayı onlarla ilgili bilgiler çoğunlukla dağınık ve sistemli olup, ikinci el kaynaklardan gelmektedir. Araştırma tarihi açısından Hurriyerin bugünkü durumu, 1906'da Boğazköy arşivi keşfedilmeden ve Hititçe henüz çözülmeden önceki Hititler ve Hititçenin durumuna çok benzemektedir. Dil olarak Hurriyerin keşfi tıpkı Hititçe gibi 1887'de Nil Vadisi'ndeki Amarna arşivinin bulunmasıyla başlamaktadır. Burada bulunan ve Mitanni kralı III. Tuşratta'nın Amenofis'e yazdığı 494 satırlık mektup, bugün dahi en uzun Hurrice metindir ve Boğazköy'de bulunan iki dilli metinler ve Ugarit'teki sayılı sözlük metinleri dışında Hurri dilinin çözülmesinde hala anahtar rolü oynamaktadır. Mitanni mektubunu gönderen Tuşratta kendisine Mitanni kralı dediği için, o zamanlar mektubun diline Mitannice denilmiştir. Sonradan tıpkı Amarna'da bulunan iki adet Hititçe mektubun dilinin Boğazköy tabletlerinde yazılı olan Hititçe metinlerle benzerliği yüzünden "Anzavaca" yerine "Hititçe" olarak düzeltilmesi gibi, Mitannice'nin Akadca metinlerde "Subartuca" oldukları belirtilen kelimelerle yakınlık gösterdiği gözlemlenir. Ancak 1906'dan itibaren Boğazköy'de bulunmaya başlayan Hititçe, Akadca ve Hurrice metinler yardımıyla dilin gerçekte Hurrice (Huril), ülke adının da Hurri (Hurila) olduğu anlaşıldı. Hurriyer ise kendi dillerine Hurroba diyorlardı (Ünal, 2002: 85).

Hurri dilindeki en eski yazılı belge, Mardin'in güneyinde bulunan Urkiş şehrinde bir tapınağın kurulması hakkındadır. Tunçtan bir aslan heykelciğinin koruduğu taş bir levha üzerine arkaik çivi yazısı ile kazınmıştır ve M.Ö. 2300

Yılına aittir. Bir başka belgede bu kent Hurri tanrısı Kumarbi'nin oturduğu yer olarak anıldığına göre söz konusu yörenin Hurrilerin başlıca merkezlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Hurrilere Orta Anadolu'da Neşa'da Karum II yerleşmesinde bulunan tabletlerde de rastlıyoruz. Burada 15 kadar Hurri şahıs adı saptanmıştır (Akurgal, 1995: 119).

M.Ö. 2. Bindeki başlıca Hurri merkezleri şunlardır (Harita 1): Urfa, Diyarbakır ve Mardin ile Kerkük arasındaki bölgede; *Hannigalbat*, *Tell Feheriye*, *Şagar*, *Bazar*, *Tell Brak*, *Tell Riman* ve Kerkük'ün güneyinde *Nuzi'* (*Yorgan Tepe*)'dir. Bunların dışında şu şehirlerde, Sami halklar ile birlikte Hurri'ler de oturmakta idiler; *Alalah (Tel Açana)*, *Ugarit (Ras Şamra)*, Habur Irmağı'nın güneyinde Fırat Irmağı kıyısında *Mari*. Yazılı kaynaklarda Mitanni devletinin merkezi olarak geçen ancak kesin yeri bilinmeyen Vaşşukanni Kentinin Habur Irmağı ile Fırat arasındaki yörede olması gerekir. Ancak birçok bilim adamı tarafından Habur bölgesinde Mardin'in güneyindeki Tell Feheriye yerleşmesi ile bir olduğu öne sürülen söz konusu Vaşşukanni'nin yerini kesin olarak saptayamamışlardır. Ayrıca, Hurri Kralı Anum Hirbi'nin² idaresindeki Mama Beyliği'nin de yeri bilinmemektedir. Bununla birlikte Kemal Balkan ise onun Elbistan, Şar veya Göksun'da, yani Anadolu'nun dağlık bölgesinde olduğu görüşündedir (Akurgal, 1995: 119).

Hurri'ler hakkında en çok bilgi Hitit belgelerinden öğrenilmektedir. Bununla birlikte, Hititlerin Hurri'lerden kültürel açıdan oldukça fazla etkilendiği görülmektedir. Özellikle bilinen bütün Hurri tanrılarının Hitit tanrılar panteonuna girmesi dikkat çekicidir.

Hurri'ler, Hititlerden yüz yıllarca önce, en geç III. Binyılın ortalarından itibaren güneye göç etmeye, Mezopotamya kültür dünyasının içine girmeye başlamışlardır. M.Ö. III. Binyılın ortalarında Kirbet Kerak seramiği olarak

¹ Akkadlar çağında adı "Gasur", Hurri'ler zamanında ise "Nuzi" dir. M.Ö. II. Bin yılın ortalarına rastlayan Hurri iskanı devridir; bu da II. Kata (Nuzi) tekabül etmektedir. Kazılar sonucunda ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletlerin çoğu Yorgantepe'nin II. Katında yani Nuzi'de bulunmuştur. Tabletleri zamanla "Nuzi tabletleri" denilmeye başlanmıştır (Alpman, 1986: 183-184)

² Mama ve Kanış kralıklarının sınır oldukları bilinmektedir (Balkan, 1957: 34)

bilinen ve bir zamanlar Kafkaslar üzerinden geldiği öne sürülen, Hittit göçlerine atfedilmek istenen, buluntuları ve çoğu kez bu seramiklerle birlikte bulunan at nalı şeklindeki ocakları ve yuvarlak ev mimarisi tipleri Hurri göçlerinin arkeolojik izleri olarak görülmektedir, ama bu kesin değildir. Nitekim filolojik açıdan Hurri varlığından çok önceleri karşımıza çıkan bu seramik, kısa bir süre sonra birdenbire kaybolmaktadır. İki renkli Filistin kapları ve Habur seramiğinin Hurri göçleriyle ilgisi de keza çok tartışmalıdır. Burada "bir seramik tekniği ve mimari moda mı yayılmıştır, yoksa bir kavim mi göç etmiştir?" sorusu ortaya atılmıştır. Orta Anadolu'da en geç Eski Asur ticaret kolonileri ve Güneydoğu Anadolu'da da en eski Hittit belgelerinin ortaya çıkmasından beri mevcut olan Hurri varlığı, bu kavmin buralara doğudan, yani Dicle Nehri ötesinden göç yoluyla gelmediğini, aksine Hattiler gibi yerli kavimlerden biri olduğunu göstermektedir. Aynı tarihi olgu, Doğu Anadolu için de geçerlidir. Burada Hittit imparatorluk çağının başlangıcında Azzi-Hayaşa'lılar olarak karşımıza çıkan, örf ve adetlerindeki farklılıklar dolayısıyla Hittitlerin dahi dikkatini çeken kavimler Hurri-Urartu veya en azından onlarla akraba olan bir kavim olmalıdır. Dil ve tarihi belgelerine dayanarak yapılan bu gözlemlere arkeolojik veriler de eklenmelidir, keza son yıllarda Gürcistan ve Ermenistan'da bulunmuş, fakat yayınları yapılmamış birçok eser ve bunlar arasında Hittit sanatını anımsatan betimlemeler içeren gümüş kaseler de bazı araştırmacılar tarafından M.Ö. 18. yüzyıla tarihlenmekte ve Hurriilere atfedilmektedir. Görülüyor ki, Hurri kültürünün kuzeye, oradan da Kafkasya içlerine kadar yayılmasının arkeolojik olarak da kanıtlanması, çok sevindirici bir olgudur, çünkü bilim dışı birtakım saplantılara dayanarak buralarda bu erken devirlerde Hint-Avrupalı kavimleri yerleştirmek isteyen ve Alacahöyük kral mezarları ile İkiztepe madeni buluntuları da dahil tüm Kurgan Kültürünü Hint-Avrupalılara atfetmek isteyen görüş böylece çürütülmüş olmaktadır (Ünal, 2002: 86).

BİRİNCİ BÖLÜM HURRİ SİYASİ TARİHİ

A. M.Ö. 2. BİNLERİN BAŞLARINA KADAR HURRİLER

Doğu Anadolu Bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları neticesinde ele geçirilen buluntulardan M.Ö. 6000-5000 yılları arasında tarihlenen Neolitik devir kültürü ile M.Ö. 5000 – 3000 yılları arasında tarihlenen Kalkolitik devir kültürünün Hurri'lere ait olduğu anlaşılmıştır. Hatta M.Ö. 3. binyıla tarihlenen Eski Tunç Çağı Kültürü ile Kalkolitik ve Neolitik devir kültürleri arasında hiçbir kopukluğun olmadığı tespit edilmiştir (Memiş, 2002: 32).

Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan tarih öncesi çağlara ait devamlı bir iskanı gösteren çok sayıdaki höyüklerde kazı yapılmaması yüzünden, M.Ö. 6-5 ve 4. bin yılları kapsayan Neolitik ve Kalkolitik devirlere ait kültürler hakkında çok az bilgimiz vardır. Ancak son yıllarda Elazığ bölgesindeki Keban Baraj sularının toplanacağı alanda yapılan kurtarma kazıları neticesinde, Doğu Anadolu Bölgesinde Kalkolitik, Tunç ve Demir Devri kültürleri hakkında oldukça önemli bilgiler elde edilmiştir. Ayrıca Erzurum yakınlarındaki Karaz, Pulur ve Güzelova kazıları ile Van Ovasındaki Tilkitepe ve Van Gölünün kuzeyindeki Ernis mezarlıkları kazısı, Kalkolitik, Tunç ve Demir Devri hakkındaki bilgilerimizi artırdığı gibi Doğu Anadolu Bölgesinin, Transkafkasya'nın, İran ile Anadolu arasındaki oynanmış olduğu tarihi rolü açıkça gözler önüne sermiştir (Erzen, 1992: 15).

Bugüne kadar Doğu Anadolu Bölgesinde yapılan kazı ve sath araştırmaları neticesinde, Kuzeyde Kafkasya'dan batıda Malatya-Elazığ Bölgesine, güneyde Kuzey Suriye ve Doğuda da Urmiye Gölüne kadar uzanan çok geniş bir coğrafi alanda M.Ö. 4. binden itibaren çok kuvvetli bir kültür birliğinin olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kadar geniş bir coğrafi alanı kaplayan kültüre, bölgelerin özelliklerine göre çeşitli isimler verilerek istenmiştir. Teklif edilen bu isimler şunlardır:

Erken Tunç Çağı Kültürü, Erken Hurri Kültürü, Kura-Aras Kültürü, Yanık Kültürü, Karaz Kültürü, Erken Transkafkasya kültürü, Doğu Anadolu Erken Bronz Çağı Kültürü. Ancak bu kültürü yaratan halkın Hurriier olması yüzünden "Erken Hurri Kültürü" adının verilmesi, gerek yerli ve gerekse yabancı bilim adamlarınca daha uygun görülmüştür. Daha sonra Hurri kültürü, M.Ö. 1. Binyıllarında, Doğu Anadolu yüksek yaylasının Transkafkasya'yı, Kuzeybatı İran'ı ve Güneyde de Urfa- Halfeti çevresini içine alan ve üç yüzyıl boyunca hakimiyetini devam ettiren kuvvetli Urartu Krallığının kurulmasını sağlamıştır (Erzen, 1992: 15-16).

M.Ö. 4. bin yıllarından itibaren yoğun bir iskan geçiren Doğu Anadolu bölgesine, özellikle M.Ö. 3. bin başlarında Transkafkasya'dan yine Hurri menşeli kavimlerin büyük kabileler halinde göç ettikleri anlaşılmaktadır. Dağlarla bölünmüş bir kültürün bu kadar mütecanis olması M.Ö. 3. binde bu bölge sakinlerinin Hurriier olduğuna ayrı bir delildir. Doğu Anadolu Erken Tunç Kültürün yayılma sahası bu görüşü desteklediği gibi, Habur Vadisinde bulunmuş çivi yazılı tabletlerde, Hurriilerin Akadlar zamanında buralarda yaşadıklarını ispatlamaktadır. Bölgeye yeni gelen kavimlerin, oldukça hızlı bir şekilde yerleşmeleri ve çok geniş bir bölgeye yayılmaları, Hurri Kültürünün bir başka önemli özelliğini teşkil etmektedir. Tamamen yerli Anadolu karakteri taşıyan ve çok uzun bir devir mevcudiyetini sürdüren bu devamlı kültür daha sonra yavaş yavaş felaketle sonuçlanan bir akıbete uğramıştır. Özellikle M.Ö. 3. Binin sonralında Transkafkasya geçitlerinden Anadolu topraklarına büyük göçler halinde Hititlerin akın edışı, bu devirdeki kültürel ve siyasal alanda değişikliğin en önemli olaylarından birini meydana getirmiştir (Erzen, 1992: 18).

Kendi başına bağımsız, kendi öz kaynaklarına dayalı ve kendi içinde tutarlı tam bir Hurri siyasi tarihi maalesef yoktur. Olayların rekonstrüksiyonu hep bazen dost, bazen düşman olan komşu kavimlerin belgeleri vasıtasıyla yapılmaktadır. M.Ö. 1550'den önceki Hurri tarihi ise karanlıktır. Suriye ve Kuzey Mezopotamya'ya ne zaman ve hangi yönlerden göç ettikleri de kesin değildir. Ne var ki, şahıs isimlerine dayanarak Hurriier'in varlığı Akadlı Sargon

öncesi devirde Dicle Nehri'nin doğusundaki bölgede sabittir (Ünal ve Girginer, 2007: 97).

Bu çağlarda Taišatili adlı bir Hurri kralı, Azuinum kentinde Eski Akad kralı Naramsin tarafından tutsak edilmiştir. Biraz daha sonraki devirde ise, birçok bölgenin yanı sıra son yıllarda Kuzey Suriye'deki Tell Mozan ile eşitlenmek istenen ve Hittit metinlerinde Tanrı Kumarbi'nin kutsal kenti olarak bilinen Urkiş (Urkiš)'te güçlü bir devlet kurmuşlardır (M.Ö. 2200). Ataşen (Ataişen) ve Tişatal (Tišatal) aynı zamanda Habur Bölgesi'ndeki Navar kralıdır. Ataşen'e ait bir tunç tablette Tanrı Nergal için bir tapınak yapılması söz konusundur. Kiklipatal isimli başka bir Hurritli de Tukriş (Tukriš) kralı olarak sadece Boğazköy'de bulunan efsanevi metinlerden bilinmektedir. Daha sonraları Tişatal isimli başka bir Hurritli ise, Kendisine Urkiş endan'ı (kral, bey) demektedir. Bu krala ait elimizde bir adet Hurrice tapınak inşaat kitabesi vardır. Olasılıkla aynı Tişatal'ın mühründe Karahar kralı olarak geçer. Daha sonraları Yukarı Mezopotamya'da küçük şehir beyliklerinin sayısı artıkça buralarda Hurritler de etkili olmaya başlamıştır. Burundum beyi Ataişenni (Ataišenni), Elahut beyi Şukrumteşup (Şukrumtešub), Haburatum beyi Nasipšiviri (Nasipšwiri), Urşu (Uršu) beyi Senam, Haşşum (Haššum) beyi Anişurbi (Anišurbi), Arzuhiunum beyi Şaduşarri (Şadušarri) ve Mardaman beyi Tişulme (Tišulme) Hurrice oldukları kesin olan isimlerden bazılarıdır (Ünal ve Girginer, 2007: 97).

Hurri dilinin şimdiye kadar bilinen en eski belgesi, bir rahibenin Urkiş'te tapınak yaptırılmasıyla ilgili bir taş yazıdır. Tell Mozan yakınlarındaki Amada'da satın alınan iki adet bronz aslan heykelciğinin asıl buluntu yerinin de Tell Mozan olduğu öne sürülmektedir. Bu heykelciklerin üzerindeki Hurrice yazıtta kral Tişatal'ın adı geçmektedir ve esasen Tell Mozan'ın Urkiş ile eşitlenmek istenmesinin asıl dayanağı budur. Ancak 1995'ten sonraki kazılarda bu identifikasyonu daha da destekleyen önemli mühür buluntuları vardır. Bunun yanında az sayıda eski Akadca ile yazılmış çivi yazılı tabletler de bulunmaktadır. Eski Akadca'nın bu bölgede kullanılmış olmasından Urkiş ve çevresinin ya Akad hakimiyeti altında olduğu, ya da devrin modasına uyularak burada Akadca kullanıldığı sanılmaktadır. Ancak ekonomik

metinlerde geçen çok sayıda şahıs isminin Hurrice olması, her halükarda burada güçlü bir Hurri varlığının bulunduğunun inkar götürmez bir kanıttır. Hakikaten, kuzey Suriye'deki küçük Hurri beylikleri, ancak Akad kralı Naramsin'in seferleri sonucu Akad etkisi altına girmiştir. Akadca'nın yazı dili olarak kullanılması'nın sebeplerinden bir tanesi de herhalde bu Akad siyasi hakimiyetidir. Akad istilası ve bunu izleyen hakimiyeti, sonraki Hurri geleneğinde derin izler bırakmıştır. Ok atmakla ünü Gurparanzah Efsanesi bu hatıralardan birisidir. Ayrıca Hititçe'ye tercüme edilmiş olan ve Akad kraları Sargon ve Naramsin'in kuzey Suriye ve Anadolu'yla ilgili seferlerini anlatan efsanevi metinlerin aktarılmasında da Hurrier olasılıkla önemli rol oynamışlardır. Yoksa ömürlerinde bir tek Akad kralı dahi görmemiş olan Hititler bu tarihi romanlara niçin bu kadar ilgi duymuş olabilirlerdi? Akad İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra kendi devletlerini kurmak üzere olan Hurrier III. Ur Hanedanı engeliyle karşılaşmış olmalıydılar. Keza Yeni Sümer Kralı Şulgi (Şulgi)'nin Kuzey Suriye'de Hurrier'e karşı amansızca savaştığı bilinmektedir. Tutsak edilen Hurrier'in isimleriyle yeni Sümer belgelerinde artık sık sık karşılaşılmakta, Hurrice isimler diğer bölgelerde de yayılmaya başlamaktadır. Hurrier'in hüküm sürdüğü Kuzey Suriye'de, sonraları önemli bir Hurri merkezi olarak karşımıza çıkacak olan Nineve de bulunmaktadır. 19. ve 18. yüzyıllara geldiğimizde ise Hurrier artık Mari, Chagar Bazar ve Tell Şemşara gibi önemli merkezlere yayılmışlardı. Hurri kökenli Turukkalılar'ın çapulcu olarak yiyecek maddeleri yağmaladıkları, Mari mektuplarından yeterince bilinmektedir. Hurrier'in anavatanları Doğu Anadolu'dan sadece güneye değil aynı zamanda batıya, Anadolu'nun içlerine doğru da göç etmiş olduklarını Kültape metinlerinde tespit edilen çok sayıda Hurri dil ve isim malzemesi göstermektedir. Bu tarihten itibaren Hurrier'in yayılma sahasına artık Doğu Akdeniz sahilleri de dahildir. Ne var ki, Şamşı-Adad'dan itibaren Eski Babil hakimiyetine giren bu bölgede Hurri tarihiyle ilgili belgeler, bazı Mari metinleri dışında çok azdır. Kuzey Suriye'deki Hurri varlığı olasılıkla Eski Babil hanedanının zayıflaması ve nihayet Hitit kralı I. Mursili (Mursili) tarafından yıkılmasıyla tekrar canlanmış olacaktır. Halep kenti, Hurri kültürünün çok önemli merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Bu önemli kent

aynı zamanda, Haşşu (Haşşu) ve Urşu yanında Hurri siyasi birliğinin merkezlerinden birisidir. Çünkü I. (Hattuşili) Hattuşili ve I. Murşili Devri'ne tarihlenen Eski Hitite çok sayıda metin, bu iki kralın Hurri'ler'e karşı yürüttükleri çok sayıda amansız savaşı anlatır. Halep burada haddinden fazla bir öneme sahiptir. Ne yazık ki, metinler çok kırık döküktür ve yorumlanması güçtür. Hatay ilindeki Alalah'ta ele geçen metinlerdeki şahıs isimlerinin yarıdan fazlasının Hurri kökenli olması, batıya yayılan Hurri'lerin açık kanıtlardır. Ancak bazı araştırmacılar, güneyde Babil içlerine kadar yayılan Hurri isim malzemesinin, bu bölgeye köle olarak getirilen Hurri'lere ait olduğunu, buralarda gerçek Hurri yerleşiminin olmadığını ileri sürmektedirler. Bunun ne derece doğru olduğunu kanıtlamak, vesikaların yetersizliği nedeniyle zordur (Ünal ve Girginer, 2007: 97-98).

B. M.Ö. 2. BİNDE HURRİLER

M.Ö. 2000 yıllarında yavaş yavaş meydana gelen değişimlerden sonra, Doğu Anadolu Bölgesindeki Hurri kültüründe çok önemli bir değişikliğin olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dağlık arazinin elverişsiz topografik özelliklerinin ve sert iklim şartlarının da önemli bir rolü olsa gerektir. Eski geleneksel Hurri kültürünün tüm canlılığı ile devam ettiğini, yapılan arkeolojik kazılar ve satıl araştırmaları doğrulamaktadır. Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesinin arkeolojik haritasına bakılacak olursa, Neolitik ve Kalkolitik devirlerden ziyade, özellikle Tunç Devrindeki iskani gösteren höyüklerin sayısının, hemen hemen bugünkü iskana ve dolayısıyla nüfusa eşit bir seviyeye ulaşmış olduğu müşahade edilir. Doğu Anadolu yüksek yaylasında Tunç Devrinden itibaren nüfus gittikçe artmış ve küçük köy toplulukları şaşılacak derecede fazlalaşmıştır. Bunu, günümüze kadar varlığını koruyan höyükler, yerleşme merkezleri ve bunlarda yaşamış olan insanların mezarlıkları açıkça ispat etmektedir.(Erzen, 1992: 19)

M.Ö. 2. binde özellikle 18. yüzyıldan itibaren bir takım Hurri memleketlerinden söz edilmektedir. Bunlardan biri, asıl Hurri devletinin bulunduğu bölgedir ki, burası Van gölünden itibaren Kızılırmak ve

Yeşilirmak'ın Karadeniz'e döküldüğü yere kadar uzanan ülkedir. Geniş manada Hurri ülkeleri sahası kuzeyde Kafkaslardan, güneyde Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, batıda Toroslarda, doğuda Zagros dağlarının ötesinde Urmiye Gölüne kadar uzanıyordu. Burası öyle bir sahadır ki, sözü edilen devirlerde, arkeolojinin tespitine göre, Sümer ve Babil kültürünün dışında tamamıyla yeni ve bağdaşık şekiller gösteriyor. Ancak bu dağlık sahalarda henüz yeterli derecelerde araştırmalar yapılmamış olduğundan, yazılı belgeler çok azdır. Bununla beraber M.Ö. 2. binin ilk yarısında Hurri'lerin merkezi bölgesinin Van Gölü sahası olduğu anlaşılmaktadır. (Erzen, 1992: 21)

Hurri'ler önceleri M.Ö. 2. binin ilk yarısında kısa yaşamlı küçük beylikler kurmuşlardır. Ancak 2. binin ortalarına doğru Hind-Avrupalı boyların idaresinde kurulan ve halkının büyük çoğunluğu Hurri'lerin oluşturduğu Mitanni devleti bir yüzyıl süresince o dönemlerde Yakın Doğu'nun Mısır'dan sonra gelen ikinci büyük siyasi gücü olmuştur (Akurgal, 1995: 119)

Böylece Hurri'lerin M.Ö. 2. binin ortalarında, Mitanni Devleti döneminde Güneydoğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de oturdukları anlaşılmaktadır. 2. binin ortalarına doğru Hurri'ler Batıya ve özellikle Akdeniz doğrultusunda yayılmışlar, Kilikya sınırlarına kadar uzanmışlardır. Hurri yerleşmelerinin Batıda Seyhan Irmağı'nın ve Anti-Torosların ötesinde var olmadığı kanısı da vardır(Akurgal, 1995: 120).

1. Hurri – Babil ilişkileri

Mari (Tel-Hariri) vesikaları eski Babil zamanında Mezopotamya'nın etnik durumu hakkında bilgi vermektedir. Bu vesikalardan Hammurabi devrinde Mari bölgesinin nüfusunun büyük bir çoğunluğunun Batı Sami Amurru veya Doğu Kenanlıları denilen etnik bir grubun teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Hammurabi'nin (MÖ 1728-1686) ve çağdaşı Asur kralı I. Şamşi-Adad'ın Hurri dilinde çivi yazısı ile yazılmış metinlerinden anlaşılmaktadır. Bu metinlerin dinsel nitelik taşımaları, Hurri'lerin Mari halkının dinsel yaşamına olan etkilerini yansıtır. Bu durum bir Hana

kontratından da anlaşılmaktadır; Hana'da hüküm süren "kral Şuruğrammu'nun Hurriil tanrı Dagan'a kurban adağı yıl" denilmektedir. Buradaki tanrı, şüphesiz tanrı Teşup'dur. Ayrıca burada kavim adı olarak Hurri'nin zikri dikkat çekicidir. Mari'de bulunan çivi yazılı metinlerde Hurrice şahıs adları geçmektedir; ayrıca bu metinlerde Hurrice adlar taşıyan ve Dicle nehrinin doğusunda hüküm süren mahalli krallıklardan da söz edilmektedir (Alpman, 1981a: 291-292).

Kassitler tüm sülalelerden daha uzun bir süre, dört yüzyıl boyunca Babil ülkesini yönetmişlerdir (MÖ.1415-1154)³. Kassit iç politikasının başarısına karşın, Babil Ülkesi tarihinde bu evrenin en önemli ve benzersiz özelliği, politik inisiyatifin Babil Ülkesi dışına ve ilk kez Mezopotamya toprakları ötesine kaymasıdır. Palazlanan Hitit gücünün yanında, bu dönemde belki daha da önemli olan bir güç, Agade krallarından söz ettiğimizde adları geçen Hurri'lerdir. İlk olarak Mezopotamya'nın kuzey ucunda karşımıza çıkan Hurri'lerin, Eski Babil dönemi sonlarında bütün kuzey kesimde ve Alalah'a kadar her yerde adları geçer. Bu tarihlerde birtakım ufak Hurri devletlerinin var olduğu bilinmektedir. Bu devletler M.Ö. 1500 dolaylarında bir araya getirilerek yeni Mitanni krallığını oluşturmuşlardır. Hakkında çok az belge bulunmuş olan bu krallıkta, halk ağırlıkla Hurri'lerden oluşmaktaydı. Mitanni başkenti Vaşşukanni, Agade henüz bulunmadığı için, hala kuzeydoğu Suriye ile Türkiye'nin güneyinde aranmaktadır (Oates, 2004: 91-92).

15. ve 14. yüzyılın büyük bir bölümünde Mitanni Devleti, daha sonra Asur Devleti olacak bölgeyi de (yaklaşık 1365'lede Asur – Uballit Dönemine kadar) içine alarak Akdeniz'den Zagros'a kadar uzanmaktaydı. Çağdaşı Kassitler gibi Mitanni askeri gücü de, binicilikte gelişen yeni hükümlere ve iki tekerlekli at arabalarının kullanımına bağlı yeni askeri taktiklere çok şey

³ Babil Kırılar listesine göre 576 yıl dokuz ay boyunca Babil'i 36 Kassit Kralı yönetmiştir. Kassitler'in kökeni kesin değildir. Adları ilk defa Samsuiluna zamanında rastlanır. Bu dönem İran dağlarından inerek saldırlar düzenleyen vahşi, uygarlaşmamış barbarlar oldukları düşünülmüştür. Ama yakın dönemdeki araştırmalar, şimdiye kadar belirlenemeyen bir bölgeden daha barışçı bir göçe işaret etmektedir. Babil'in MÖ 1595'de Hititlerin eline geçmesinden sonraki olaylar belirsizdir ama MÖ 15. yy'ın sonundan 12. yy'a kadar Babil'i yönetenler Kassitler'di (Roaf, 1996: 139-140).

borçludur (bu savaş arabalarını daha sonra Asurlular da çok iyi kullanmışlardır). Atların yetiştirilmesi ve yarıştırılmasıyla ilgili Hurri kitapçıları elimize ulaşmıştır. Bu metinlerde geçen Hint-Avrupa kökenli bazı teknik terimler, Mitanni'nin ve Asya tipi ufak atın olası doğulu kökenlerini yansıtır. Babil tarihinde Hurrielerin oynadığı en önemli rol, Babil kültürünü Hitit, Filistin ve Fenike toplumlarına ve dolaylı olarak da Yunan ve batı dünyasına iletilmesindeki aracı rolleridir (Oates, 2004: 92).

2. Hurri – Asur ilişkileri

Eski Asurlu tüccarların Anadolu'da yerli beylerin müsaadesi ile karşılığında belirli bir vergi ödeyerek, kendi aralarında ve yerli halkla yapmış oldukları ticareti ve sosyal ilişkileri yansıtan çivi yazılı vesikalarda Hurrice şahıs adları vardır. Bu isimlerden çoğu M.Ö. II. Binyılın ortalarına ait Nuzi metinlerinde görülmektedir. Kültepe çağında Anadolu'da Mama kralı Anum – Hirbi gibi Hurrice isimler taşıyan yerel prenslerin varlığı bilinmektedir. Ancak kesif bir Hurri iskanından ya da Hurrileşmiş bölgelerinden bahsetmek mümkün değildir. Bununla beraber Kültepe Çağı mühürlerinde kültür tarihi bakımından ay, boğa adam gibi, bazı motiflerin yer aldığı bilinmektedir. nitekim daha sonra Anadolu'da din ve sanat alanında Hurri tesiri bariz bir şekilde kendini gösterecektir. Zira Hurriler Sümer-Sami kültürlerinin Anadolu'ya girmesi hususunda bir katalizör görevini üstleneceklerdir (Alpman, 1998: 29).

Feodal beyliklerin oluşturduğu bir federatif devlet olan Hurri-Mitanni siyasi devletin merkezi otoritesinin zayıflamasıyla beyliklere bölünmüştür. Orta Asur devletin yükselişi ile bu durumdan faydalanan Asur Kralları Hurri prensliklerini kendi hakimiyetlerine geçirmeye çalışırken, bu küçük devletlerde varlıklarını koruma gayretiyle aralarında birleşerek, bu büyük ve kudretli düşmana karşı ortak bir savunmada bulunmak zorunda kalmışlardır. Böylece, Asur belgelerinin bildirdiği üzere, M.Ö. 13. yüzyılda Van Gölü çevresinde Batı İran'a kadar olan bölgelerde bulunan Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asur arasında mücadeleler başlamıştır (Ünal, 2002: 92).

3. Hurri – Hitit ilişkileri

Hititçe çivi yazılı belgelerde Hurri adına ilişkin en eski kayıtlar, bu yazının ilk ortaya çıktığı döneme, yani M.Ö. 17. yüzyıla aittir. Hitit çivi yazısı Eski Babil üslubunda bir çivi yazısıdır ve bu yazının Kuzey Suriye'de Hurrilerin aracılığıyla Hititler tarafından alınarak kendi dillerine uyarlandığı genellikle kabul edilir. Söz konusu yazı ile yazılmış belgelerden oluşan Boğazköy arşivindeki Hitit Krallığı'nın kuruluş dönemine ve hemen sonrasında ilişkin içerikli metinlerden bazılarında, Hurri adının geçtiği Hurrilerle Hititlerin karşılaşmalarına dair kayıtlar yer alır. Bu belgeler dönemin ana tarihsel metinleri olduğu gibi, tarihsel içerikli diğer metinler, saray kroniği olarak tanımlanan ya da içeriği tam olarak anlaşılamayan fragmanlardır (Yigit, 2005: 58).

Mitanni devletinin uluslar arası siyasetini bize öğreten en önemli belgeler, Hitit yönetim merkezi olan Boğazköy (Hattuşaş) da çıkan çivi yazılı devlet anlaşmalarıdır. Hitit hükümdarı Suppiluliuma ile Mitanni kralı Tuşratta'nın oğlu Mattivaza arasında yapılan bir anlaşmanın başında, diğer anlaşmalarda olduğu gibi, tarihi bir önsöz vardır. İşte bu önsözde Suppiluliuma ile Tuşratta arasındaki mücadeleler anlatılır. Bu metnin birçok yerinde Hurrilerden bahsedilir (Kinal, 1941:1030).

Boğazköy'ün diğer vesikaları da bize Hurriler hakkında pek çok bilgi verir. Fakat bu belgeler baştan sona Hurrice yazılmış olmayıp, dini ve edebi metinler halinde birbiri ile ilgili olan küçük kısımlardan ibarettir. Bundan başka Urhi-Teşup, Puduhepa gibi hanedana mensup kral ve kraliçe adları tam Hurrice'dir. Kumarbi efsanesi de Hurrice'den Hititçe'ye çevrilmiştir. Hurrilerin belirli kült şehirleri hakkında zengin malzemeyi Boğazköy tabletlerinden buluyoruz. Hurrilerin baş ilahları olan Teşup ve Hepat tanrıları Hitit panteonunda ön saflarda yer almışlardır. Boğazköy'deki Hitit tapınağı olan Yazılıkaya tanrı grubu içinde bu iki büyük tanrının kabartmalarını görmekteyiz. Buradan hareketle Genç Hitit İmparatorluğu devrinde Anadolu'da kesinlikle, önemli bir Hurri etkisi var (Kinal, 1941: 1030).

Hitit devletinin kurulması sırasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Hurri varlığı zannedildiğinden çok daha güçlüdür ve Hurriier Güneydoğu Anadolu ve Kizzuvatna'ya "M.Ö. 1500'lerden sonra" değil, çok daha önceleri gelerek yerleşmişlerdir. [Goetze, A. 1962: 48 vdd. Yazar, Ugarit metinlerinde geçen Kilikya ticaret ve liman kenti Ura halkının isimlerini analiz ederek Hethito-Luvi varlığını çokça abartır, ama bunu yaparken tüm tarih boyunca Anadolu'da tüccarların çoğunlukla yabancı kökenli olduklarını, asla yerli halktan olmadıklarını unuttur.] Kizzuvatna'daki köklü Hurri kültür varlığı, çok geç dönemlerde buraya göç eden sathi Hurrii göçmenlere atfedilmeyecek kadar güçlüdür (Ünal ve Girginer, 2007: 98).

Urşu'nun I. Hattuşili tarafından kuşatılmasıyla ilgili Akadca başka bir metin, onların askeri, strateji, lojistik ve silah teknolojisi açısından Hititlerden kat kat üstün olduklarının bir başka kanıtıdır. Bu metinde üstün Hurri silahlarına, mancınık ve diğer kuşatma cihazlarına karşın iptidai Hitit silahları, cesur ve dirayetli Hurri generallerine karşın, korkak ve disiplinsiz Hitit generalleri karşı karşıyadır ve bu yetersizliklerden dolayı Hitit kralı çileden çıkmaktadır (Ünal ve Girginer, 2007: 98).

Murşili'den sonra içte süren kargaşa ve savaşlar sırasında Anadolu'daki Hurri varlığı artık o kadar güçlenmiştir ki, Kizzuvatna'da (Adana – Mersin bölgesi) bağımsız ve güçlü bir Hurri devleti kurulmuştur. Bu devlet Hititleri Kuzey Suriye'ye ulaştıran yolları kesmekle kalmamış, aynı zamanda orta Anadolu içlerine kadar da yayılmıştır. Hitit kralı Zidanta, Kizzuvatna karalı I. Piliya ile eşitlik esasına dayanan bir antlaşma yapmak zorunda kalmış, bunu diğer antlaşmalar izlemiştir. Orta Hitit devrinde Hurriier Hitit bölgesine sadece kültürel açıdan yayılmakla kalmıyor, aynı zamanda Mitanni ile işbirliği yapan Hurri devleti Kizzuvatna'nın politik sınırları, bir Maşat mektubuna göre ta Maşat Höyük bölgesine kadar uzanıyordu.

Hitit- Hurri ilişkileri ve Anadolu tarihi açısından en büyük tarihi olgulardan birisi hiç kuşkusuz, Orta Hitit hanedanının Hurri kökenli olmasıdır. Bu devirde kral ve kraliçeler Hurrice adlar almışlardır. Ayrıca Hurri kültür etkisi eskiden zannedildiği gibi Hitit imparatorluk devrinden itibaren değil, eski Hitit ve özellikle Orta Hitit devrinden itibaren Hattuşa (Hattuşa)'da yayılmaya

başlamıştır. En başta Orta Hitit çağına tarihlenen Hurrice-Hititçe iki dilli metin olmak üzere Boğazköy ve Ortaköy'de bulunan çok sayıda Hurrice metinler bunun açık seçik kanıtıdır. Tarihi açıdan I. Hattuşilî'nin birçoğu Hurri kültür merkezi olan Kuzey Suriye kentlerini işgal ederek oranın sakinlerini usta ve zanaatkar olarak Hattuşa'ya taşımış olması büyük önem taşır. I. Şuppiluliuma (Şuppiluliuma)'nın gasp yoluyla iktidara gelmesiyle Hatti'deki Hurri etkisi biraz zayıflamış olacaktır ki, onun torunu III. Hattuşilî'nin Lavazantiyalı bir Hurri rahibinin kızı olan eşi Puduhepa, Hitit başkatiplerinden birisini, tüm Hattuşa'daki Hurri kökenli tabletleri arayıp bulup, yeniden kopya etmekle görevlendirmiş (Ünal, 2002: 94)

I. Şuppiluliuma'nın tahta çıkmasıyla (M.Ö. 1370 veya bazı araştırmacılara göre 1343), Mitanni'nin kaderi temelden değişmiştir. Onun Mitanni'nin kalbine yaptığı ilk saldırı askeri bir başarı vermedi; bunun üzerine Fırat'ı batı istikametinde geçip Mitanni'nin Suriye'deki vasal devletlerini ele geçirdi. Buralarda sadece Karkamış birazcık direnebildi. Fırat'ın batısındaki toprakların Hititlerin eline geçmesi ve uzun kuşatmadan sonra Karkamış'ın düşmesi, Tuşratta'nın prestij kaybetmesine neden oldu ve oğullarından biri tarafından öldürüldü. Bundan istifade eden ve Asur topraklarında bulunan II. Artatama ile oğlu III. Şuttarna Mitanni'ye saldırılar ve tahtı ele geçirdiler. Bunlara karşın Şuppiluliuma öldürülen kral Tuşratta'nın oğlu Kiiteşub'u destekledi ve bu kişi tekrar işgal edilen Mitanni tahtına Şattivaza (eskiden Kurtivaza okunurdu) adıyla kral tayin edilerek kendisiyle bir antlaşma yapıldı. Şattivaza Hitit yardımıyla içinde Vaşşukanni ve Taide'nin de bulunduğu önemli Hurri merkezlerini tekrar işgal etti (Ünal, 2002: 95).

Hitit Anadolu'sunda Boğazköy (Hatusas) metinlerinden anlaşıldığına göre, Anadolu'da önemli ölçüde bir Hurri nüfusu vardır; ancak, Hititlerin Hurrilerle ilk münasebetlerinin dostane olmadığı anlaşılmaktadır. Hititler bütün tarihleri boyunca devletin siyasi ve iktisadi çıkarlarını Kuzey-Suriye'de görmüşlerdir. Bu nedenle Hitit karalı I. Hattuşilî yapmış olduğu Halep seferi esnasında Hurrilerle uğraşmak zorunda kalmıştı. I. Hattuşilî ilk önce Hurri'lerin yer aldığı Alalah'a (Tel Açana) hücum etmiş arkasından Ursu (Urfa) şehrini almıştır. Bütün bunları I. Hattuşilî'nin anallerinden öğreniyoruz.

1. Hattuşilli'nin anallerinden bu kral zamanında Anadolu'nun büyük bir Hurri istilasına maruz kaldığını öğreniyozu; zira Hattusili anallerinde "bana yalnız Hattusas kaldı" dediğine göre, Hurrilerin Hitit devletinin merkezi Hattusas'a kadar yaklaştıklarını anlıyoruz.

Mitanni'deki Hitit hakimiyeti uzun ömürlü olmamıştır, çöktü Mitanni kısa bir süre sonra Hitit boyunduruğundan kurtulmuş ve kendi başına Asur emperyalizmine karşı mücadeleye devam etmiştir. Şuppiluliuma'nın ölümüyle yerine geçen oğulları II. Arnuvanda ve II. Murşili, Suriye politikasıyla yeterince uğraşamamışlardır. Mitanni devleti bundan sonra artık, eski Babil çağından beri metinlerde geçmekte olan Hannigalbat adıyla karşımıza çıkmaktadır. Mitanni/Hannigalbat'ın bundan sonraki tarihi, özellikle I. Adad-Nirari, I. Salmanassar ve I. Tukulti-Ninurta devirlerinde batıya doğru yayılmaya başlayan Asur devletine karşı yürüttüğü savaşlarla doludur. Bu sıralarda Taide (=Tell Brak?) Hannigalbat krallarının ikametgahı olmuştur. Adad-Nirari, Habur üçgeni içindeki bölgeleri ele geçirmiş, Taide ve şimdi artık Usukanu olarak anılan Vaşşukanni'yi de işgal etmiştir. Bereketli Kuzey Suriye topraklarının Asurluların eline geçmesiyle Hannigalbat kralı Vasasatta'nın hükümdarlık sahası çok küçülmüştür. I. Salmanassar (M.Ö. 1274-1245) Fırat Nehri'ni sınırı yapmışsa da Vaşaşatta'nın oğlu II. Sattuara'nın direnişiyle karşılaşmıştır. I. Tukulti-Ninurta Cudi Dağları'nın (Tur Abdin = Kaşiyari) içlerine ve yukarı Fırat bölgesine saldırmış ve ele geçirdiği Hurri halkı sürgüne göndermiştir. Bundan sonra artık Hurri ve Hannigalbat adlarına rastlamamaktayız. Kuzeye göç eden Arami kavimlerin dili de artık Hurrice'nin yerini almıştır. Böylece Hurrilerin politik gücü artık sona ermiştir, ama medeniyet ve kültürde Hurri etkisi asla bitmemiştir. Bu güç, yaklaşık 550 sene sonra Hurrilerle çok yakından akraba olan Urartularda tekrar karşımıza çıkacaktır (Ünal, 2002: 95-96).

4. Hurri – Mitanni ilişkileri

Mitanni devletinin kralları Hind-Ari kökenli idiler. Öyle anlaşıyor ki Hindistan'a giden Hind-Ari'lerden bazı boyalar Kafkaslar'dan, ya da İran

yaylarından Güneydoğu Anadolu'ya gelmişler ve orada yerli halk olan Hurrilerle kaynaşmışlar, yani Orta Anadolu'da Hititlerin Hattilerle kurdukları symbiosis gibi, bir karma topluluk meydana getirmişlerdi. Yine Orta Anadolu'da olduğu gibi yerli halk dışından gelen yabancılardan daha yüksek bir uygarlık düzeyinde idi. Ancak yeni gelenler genç ve savaşçı bir halktı ve öyle anlaşılıyor ki Marianni adını taşıyan bu soylu kişiler (Aristokrat sınıf) sahip oldukları at koşulu hafif savaş arabaları ve at yetiştirmek konusundaki bilgi ve tecrübeleri ile zapt ettikleri ülkede üstünlük sağlamışlardı. Nitekim Boğazköy'de bulunan ve Hititçe yazılmış dört tablette atların yetiştirilmesi, terbiye edilmesi ve yabancı bir ıklime alıştırılması konusunu ele alan eserin aslı Kikkuli adlı bir Mitanni tarafından kaleme alınmıştır. Aslı ele geçmemiş olan söz konusu eserin Hititçe çevirisinde teknik terimler ve sayılar Sanskritçe verilmiştir. Zaten Mitanni karalarının adları da Sanskritçedir. Kammenhuber "Mitanni-Hurriere 1450–1350 yıllarında küçük bir Ari yüksek tabaka egemen olmuştur, ne var ki bunlar da Hurrileşmiş bir görünüm göstermektedirler" yargısına varılmaktadır (Akurgal: 1995; 120).

Hurrieri siyasi bir çatı altında birleştiren devletin adı Mitanni'dir. Bu devletin ne zaman ve nasıl kurulduğu Eski Babil çağını takip eden karanlık devre tekabül ettiği için bilinmemektedir. Mitanni devlet adının en eski belgelendiği yer, M.Ö. 16. yüzyılda Mısırlı Amenemhet'in mezar yazıtıdır. Burada Ntn olarak yazılan toponim, I. Tutmosis'in Suriye'ye çıktığı seferlerle ilgili olarak geçer. Metinlerde Mitanni kralı olarak geçen en eski şahıs da I. Şuttarna (Şuttarna)'dır ve yine 16. yüzyıla tarihlenir; burada söz konusu olan metin bir mühür lejandıdır; Mitanni burada arkaik şekliyle Maitani olarak yazılır. Maitani/Mitanni'nin etimolojik kökeninin Nuzi metinlerinde karşıma çıkan Miatta şahıs adına geri gittiği ve –ni şahıs ekiyle türetildiği ve "Maita'nın ülkesi" anlamına geldiği zannedilmektedir. Birçok kaynata Mitanni yerine daha ziyade coğrafi anlamda Akad kaynaklarında Hanigalbat ve Mısır kaynaklarında Naharina da kullanılmıştır. Hitt metinlerinde ise Hurri olarak geçer. Mitanni devletinin başkenti Vaşşukanni idi ve bu kentin yeri tüm çabalara rağmen maalesef hala tespit edilebilmiş değildir. Büyük bir ihtimalle Urfa'nın doğusunda bir yerde aranması gerekir. Bazı araştırmacılara göre

ise Kuzey Suriye'de Habur Vadisi'ndeki Tel Fekheriya harabeleriyle eşitlenmelidir, ama bu asla kesin değildir. Tel Fekheriya ile eşitlenirken, bir heykel yazıtında M.Ö. I. Binyılda bu kentin adının Sikani olmasından ve bunun da Vaşşukanni'nin bir nevi devamı olduğundan hareket edilir. Ama I. Şuuppiliuina'nın Mitanni başkenti Vaşşukanni'yi işgalinden sonra Hurritler başkentlerini Taide'ye taşıdılar (Mayer 1986, 231-236). Orta Hitti devrine tarihlenen Işmerika (İşmerika) metnine göre Kizzuvatna o zamanlar doğruya doğru epeyce yayılmıştı ve bir ara Mitanni başkenti Vaşşukanni'yi bile içine alıyordu. Kizzuvatna topraklarının buralara kadar uzandığına ihtimal veremeyenler, hemen bilinen bir hileye başvurdular ve iki tane Vaşşukanni olduğunu savunurlar; birisi Mardin civarındaki Mitanni başkenti, diğeri de daha batıdaki Kizzuvatna'ya ait olanı (Ünal, 2002: 93).

Yakın Doğu'daki Hurri – Mittanni devletinin sınırları doğuda Kerkük'ten Batıda Akdeniz'e kadar uzanmaktaydı. M.Ö. 1550 – 1350 tarihleri arasında Yakın Doğunun en kudretli devletlerinde biri olan Hurri – Mitanni Devletinin merkezi bugünkü Resülayn yöresinde bulunmuş olduğu kabul edilen Vaşşukani şehriydi. (Erzen, 1992: 22)

Alalah şehri, Antakya'nın 25 km kuzeyinde bulunan Tel-Açana'da 1937–1939 senelerinde L.Woolley tarafından British Museum adına bir kazı yapıldı. Açana sarayının yukarıdan aşağıya IV. İskan tabakasında büyük Mitanni devleti zamanına ait çivi yazılı birçok tablet parçaları çıktı. Açana şehrinin eski küçük Mukiş memleketinin idare merkezi Alalah olduğu anlaşıldı. Bu tabletlerin önemi; Hanıgalbat ve onun kralı Sauşşatar'ı açıkça zikredilmesidir. Bu belgeler Alalah'ın Mitanniye tabi küçük bir krallık olduğunu göstermektedir. Bir diğer vesika ise Enlil (Kumarbi) in yanında Teşup ve Hepat zikredildiği gibi, şahit isimlerinin içinde Aki- Teşup gibi Amarna ve Boğazköy'den çok iyi tanıdığımız Hurri adları dahi vardır. Yine aynı vesikalarda Mitanni ülkelerinde yüksek sınıfı teşkil eden asilzadelige yerel kral tarafından tayin ve tasdik edilmektedir. Bütün bu delillerden başka, Mukiş halkının şahıs isimlerinin, belgelerde kullanılan takvimdeki ay isimlerinin Hurrice olduğunu öğreniyoruz. Yine bu belgelerden öğrendiğimiz Alalah kralı Nikmehat'ın babası İdrim'den önce Alalah kralı Şarran'ın oğlu Aban isimleri

herhalde Hurri değildiler. Yukarıda yazdıklarımızdan anlaşılacağı üzere Alalah şehri M.Ö. 15. asırda Mitanni'ye bağlı bir Hurri şehri idi. 1370'lere doğru Şuppiluliuma tarafından şehir zapt edildi. Fakat Açıana'ya yakın bulunan Tunip şehrinin Hurri bir şehir olarak varlığını ve Mısır'a geveşek bağıllığını daha bir zaman muhafaza edebildiğini Amarna mektuplarından biliyoruz (Kinal, 1941: 1033)

M.Ö. 15. yüzyılda, yani Eski Hitit Krallığının I. Hantili'den II. Huzziya'ya kadar olan ve bir yüzyıl süren güçsüz döneminde aşağıda Asur devleti ile Güney Anadolu'daki Kizzuvatna beyliği Mitanni egemenliği altında idi. Mitanni Kralları Mısır Kralı IV. Thutmosis, II. Amenophis ve IV. Amenophis dönemlerinde yarım yüzyıl aşan bir süre boyunca Mezopotamya dünyasında dilediklerini yapacak güçte idiler. Örneğin Boğazköy'de bulunan Hurri Kralı Mattivaza'ya ait metinde (yukarıda) öğrendiğimize göre Mitanni Kralı Şausattar altın ve gümüşle işlenmiş bir kapıyı Assur'dan alıp devletin başkenti Vaşşukanı'deki sarayına götürmüştür. Kral Tuşratta ise Tanrı kadın İştari'nin Ninive'deki heykelini hasta olan Mısır firavununa, şifa bulsun diye, iki kez göndererek kadar zorlu idi. Ne var ki Mitanni Krallığının egemenliği kısa sürdü. Hitit tahtına oturan büyük komutan ve akıllı devlet adamı Şuppiluliuma Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de Hitit egemenliğini yeniden kurdu ve Tuşratta'yı yenerek Mitanni devletini Hattuşa'ya bağlı bir krallık haline getirdi, başına da Mattivaza'yı kral tayin etti. Ancak Eski Krallık döneminde başlayan Hurri etkisi Büyük Krallık süresinde daha da yoğun bir kültür akımı biçimine dönüşmüştür (Akurgal, 1995: 120)

Kirta, Şuttarna, Şausatar, Parratarna gibi en eski Hurri kralları çoğunlukla mühür baskılarından bilinmektedir. Mitanni kral adlarının Hurrice olmamasından ve Mitra, Varuna ve Nasatyan gibi Hattusa devlet arşivinden iki adet antlaşma metninden bilinen ve Mitanni sarayında asla tapınılmayan Indoari tanrı adlarından hareketle, Mitanni devletini idare eden zümrenin Indoari kökenli bir azınlık asilzadeler sınıfı olduğu öne sürülmüş ve bu konu çoğu araştırmalarda ne yazık ki çok abartılmış ve ırkçılık açısından çok suiistimal edilmiştir. Araştırmacılar yorumlanması pek emin olmayan bu linguistik malzemeye Boğazköy'de ele geçen at eğitimiyle ilgili Kikkuli

metninde geçen aşıuşanı “at eğitici, seys” ve diğr arşiv belgelerinde karşılaştığımız LÚmarıyannı- “at arabası savaşıcı” kelimelerini de eklemiştir. Ne var ki bu her iki sözcüğün de Hint-Avrupai dillerdeki asu- “at” ve marıa “delikanlı, muharip” kelimeleriyle etimolojik ilişkiye geçirilmesi çok şüphelidir ve bundan dolayı bu Hint – Ari siyasi hakimiyet nazariyesini şüphıyla karşılamak gerekir. Bilindiğı gibi bu görüş o kadar aşırıya götürülmüştür ki, iki tekerlekli ve ispitli hafif savaş arabasının İndoariiler tarafından Önasıya’ya getirildiğı ve bu azınlık kavmin bu silah sayesinde hakimiyetini sağladığı dahi öne sürülmüştür. Ve birçok araştırmacı tarafından hala savunula gelmektedir. Bunun kökeninde ırkçı görüşlerin yattığı açık seçik gözlenebilmektedir. Belki de yolunu şasıarak Önasıya’ya gelmiş olan bu bir avuç maceraperest azınlık hakkında yazılan araştırmalar terazinin kefesine konduğunda, diğr araştırmalardan ağır bastığı görülr. Hurriilerin anavatanlarında İndoariilerle birlikte yaşamış ve bundan dolayı bu indo-ari devlet geleneğini birlikte getirmiş oldukları dahi öne sürülmüştür. İlmlı görüşü yeğleyen araştırmacılar, bu sözcüklerin Hurrice’ye girmiş fosil kelimeler olduklarını ve kuzeyden Hindistan’a göçen bazı kavimlerin ana gruptan ayrılarak Hurri bölgesine sızmış ve sonradan asimile olmuş insanlara ait olabileceklerini öne sürmektedirler. Burada günümüzde Çingenelerde olduğu gibi bir azınlık veya yine Hurri göçleri sırasında onların içine sızmış bazı yabancı kavimler söz konusudur ve konunun abartılması için hiçbir gerekçe yoktur (Ünal, 2002: 93).

5. Hurri – Mısır İlişkileri

Amarna arşivi devrin büyük devletlerinin notaları yanında Filistin ve Suriye’deki küçük beyliklerin de bir yığın mektuplarını içermektedir. Bunların içinde Mitanni kralı Tuşratta’nın mektupları da vardır. III ve IV. Amenofislere gönderilen bu mektuplarla Mitanni devletinin Mısırda olan münasebetlerini öğreniyoruz. Suriye ve Filistin küçük şehir beyliklerinin Mısırda gönderdiği mektuplar da önemlidir. Çünkü bu mektuplarda geçen özel adlar bize nerelerde Ari ve Hurri, nerelerde Sami unsurların bulunduğunu ve böylece

eski Ari fethinin ve Hurri halkının iskan izlerini gösterir. Mesela Biblos (Gubla) kralı Rib-addi ile Amurru prensi Abdi-Aşıta ve oğlu Azirur'nun isimleri Amurru dilindedir. Mayarzanna, Aytakama, Bivvaza adları yine bariz bir Hintli isim şekli gösterirler. Bugünkü Hatay'a komşu olan Tunip'li Aki- Teşup, Tunip'e komşu olan Nuhaşşe'li Taku ve Humus yanındaki Qatna'lı Akizzi gibi tam Hurrice olan adlar da vardır. Tunip ve Qatna mektuplarında Akadcalarını açıklamak için birçok Hurrice dipnotlar vardır (Kinal, 1941: 1030).

Mısır'ın 18. hanedan firavunları zamanında Suriye ve Filistin artık Hurri ülkesi olarak bilinmektedir. M.Ö. 1650 ile 1540 arasında Mısır'ı işgal eden Hyksoslar'ın dahi Hurri kökenli oldukları veya en azından onları Mısır'a göçe zorlayan olayların arkasında Hurrilerin gizli oldukları ileri sürülmüştür. Batıya yönelik Hurri işgalleri onları I. Tutmosis zamanında (M.Ö. 1497-1482) Mısır ile karşı karşıya getirmiştir. Bu devirle ilgili kayıtlar az olmakla birlikte, Halep'li bir prens olan ve Hurri baskıları sonucu Halep'ten önce Emar'a, oradan da Kenan ülkesine kaçan ve Parratama tarafından Alalah'a kral tayin edilen Idrim'in otobiyografisinden çok değerli kayıtlar vardır.

Şauşatar, III. Tutmosis'in yayılmacı politikasından sonra Mitanni devletinin birliğini tekrar kurmuştur. M.Ö. 1400'lerde ise I. Artatama kızını firavun IV. Tutmosis'e vermek suretiyle Mısır'la barış tesis etmiştir. Bu iki ülkeyi birbirine yaklaştırmaya iten sebeplerin başında II. Tutthaliya'nın tahta çıkmasıyla, tekrar güçlenmeye başlayan Hitit devletinin yattığı kanısı hiçbir surette kesin değildir, çünkü I. Arnuvanda çağında Hitit devleti tekrar zayıflamış olmasına rağmen, Mitanni-Mısır dostluğu devam etmiş, Artatama'nın oğlu II. Şuttarna firavun Amenhotep'e (III. Amenofis) bir kızını vermiştir.

M.Ö. 1365'te II. Şuttarna öldürülmüş ve yerine Artaşumara geçmiştir. Kısa bir süre sonra o da öldürülmüş ve bu kez yerine küçük kardeşi Tuşratta geçmiştir. Artaşumara'nın katillerinin taraftarlarından olan ve Tuşratta'yı herhalde çocuk olması nedeniyle beğenmeyen bir Hurrili kaçarak Asur ve Hititlerden yardım istemiş ve II. Artatama adıyla Hurri tahtından hak iddia etmiştir. Tüm bu konularla ilgili bilgileri artık, Tuşratta'nın firavuna gönderdiği ve Amarna'da bulunan mektuplardan görmekteyiz. Bu mektuplarda çocukluk

yıllarını geride bırakan Tuşratta'nın baş düşmanı II. Artatama'ya karşı Mısır desteği aradığı kesindir. Mektuplarından bir tanesinde Hitit ordularını yendiğini de iddia etmektedir. Bu sıralarda Hititlerin Kaşkalılarla uğraşıyor olmaları, bu Hurri zaferinin doğru olduğunun kanıtıdır. M.Ö. 1352'de III. Amenofis'in ölümünden hemen önce, Hurrii prenses Taduhepa gelin olarak Mısır'a gönderilmiş. İşte Mitanni mektubu olarak bilinen ve istisnai olarak devrin diplomatik dili Akadca değil Hurrice yazılmış olan 494 satırlık mektup bu vesile ile Mısır'a gönderilmiştir. Bu mektup Mısır'ın altın göndermesiyle ilgili yakarmalarla doludur. Hatta Tuşratta gelin olarak gönderdiği kızının altından bir heykelini de istemektedir. Altın Amarna çağı olarak bilinen bu devrin bir modasıdır ve bu modaya diğer Suriye ve Filistin beyleri de katılmaktadırlar. Hasta yatmakta olan III. Amenofis'e tılsım olarak Hurri baş tanrıcısı Ninive Iştar'ın (Şauşga) bir heykelciği de gönderilmiştir. Mütteakip firavun IV. Amenofis'in tahta çıkmasıyla Mitanni- Mısır ilişkileri bozulmuştur ki, bunda mutlaka I. Şuppiluliuma'nın Hitit tahtına çıkmasının ve Hitit devletin güçlendirmesinin etkisi olmuştur (Ünal, 2002: 95)

C. M.Ö. 1. BİN'İN BAŞINDA HURRİLER

1. Hurri – Geç Hitit Devletleri ilişkileri

Geç Hitit Devletleri'nin yayılma alanını kabaca şöyle tanımlayabiliriz: Tuz Gölü'nden Akdeniz'e kadar güney doğrultusunda çekilecek bir çizgi, bunların batı sınırını oluşturur; kuzey sınırı ise, yine Tuz Gölü'nden Malatya'ya kadar doğu yönünde çizilecek bir çizgidir. Bölgenin doğu sınırı ise, Malatya'dan güneye, Karkamış'a çekilecek bir çizgi olarak belirlenebilir (Dinçol, 1982: 124).

Sınırları belirlenen alan, Asur kaynaklarına göre şu bölgelere ayrılıyordu: Kayseri, Niğde, Nevşehir ve Ürgüp'ü kapsayan Tabal, Gürün, Malatya ve dolaylarını içine alan Kummu, Maraş ve Gaziantep'in merkezini oluşturdğu Gurgum, Adana ve dolayları, yani Çukurova Bölgesi'ne eşitlenebilen Que, bunun hemen kuzeyindeki Toros dağlık yöresinin

bulunduğu Hiliakku. Ayrıca, Gaziantep'in güneyinde Fevzipaşa istasyonu yakınındaki Sam'al, İmparatorluk döneminden beri önemini korumuş olan Kargamış, Antakya dolaylarında Hattina (Dinçol, 1982: 124).

Haklarında kendi yazıtlarından çok, Asur kaynaklarından bilgi edindiğimiz bu şehir devletleri arasındaki ilişkiler henüz net bir şekilde ortaya koyulamamıştır (Dinçol, 1982: 124).

Deniz kavimlerinin baskısıyla çöken Hitit devletinin yerine batıdan Trako-Frig kökenli boylar gelmiştir, onların itmesi sunucu halk Luvi kökenlilerin daha yoğun olduğu güney ve güneydoğuya doğru çekilerek burada tutunmuşlar ve varlıklarını korumaya çalışmışlardır. İmparatorluk döneminde de önemli vasal krallıklardan olan Kargamış ve Halap'da bağımsızlığını sürdürmüştür. Kuzey Suriye'ye giren göçebe Aramiler ile bu bölgedeki Hitit – Luvi halkı karışmıştır. Doğuda ise Hurri kökenli Nairi ülkesi halkı küçük krallıklar kurmuştur. Göçlerin ve büyük yıkımın ardından batıda Frig doğuda Urartu devleti ortaya çıkmış Güneydoğuda halkın çoğunluğunu Luvililerin oluşturduğu fakat Arami ve Hurri etnik elemanlarından oluşan küçük kent devletleri gelişmiştir. Kullandıkları yazı ve dolayısıyla dil açısından Luvi zümresinden olan fakat kral adlarına bakılacak olursa hükümdarlarına verdikleri Şuppiluliuma, Hattuşili (ya da Kantuzili), Muwattalli ve Labarna'nın bozulmuş biçimleriyle kendilerini büyük Hitit İmparatorluğunun mirasçıları sayan bu kent devletlerine Sryo-Hitit Devletleri, Geç Hitit Devletleri ya da Doğu Luviler adları verilmektedir. Etnik bakımdan kosmopoit olan bu bölgede kurulmuş olan devletleri tek bir ulus olarak kabul edemeyiz. Fakat, etnik bakımdan hangi kökten olursa olsun bu devletlere komşu olan Asurlular, Urartular ve İbranilerce Hatti ülkesi adı verildiğine göre bunlara Geç Hitit Devletleri demek hatalı olmaz (Dinçol, 1982: 123-125).

2. Hurri – Urartu İlişkileri

Yukarı Fırat Havzasından Rızaie Gölü arasındaki saha ile Van Gölü çevresinde yaşamış olan Uruatri ve Nairi Kabileleri birliği, Hurri veya Proto – Urartu kabile başkanlarının idaresi altında idiler. Hurri'ler ile Urartular'ın aynı

menşeden gelmiş olmalarının bu konuda rolü olabilir. Zira Urartu dili ne Sami ne de Indo – Avrupalı bir dil olmayıp, asyanik bir dil olan Hurri dili ile birçok açıdan bir akrabalık ilişkisinin varlığı, pek çok araştırmacı tarafından meydana çıkarılmıştır. Her iki dilin yoğun yayılma sahaları olan Doğu Anadolu dağlık bölgesiyle Kuzey Mezopotamya'nın, prehistorik devirlerindeki maddi kültür kalıntıları bakımından homojenlik arz etmesi, tarihi devirlere de Hurri ve Urartu dili gibi iki akraba dilin aynı sahada bulunması da göz önüne alınarak, bu bölgenin nüfus çoğunluğunun Hurri-Urartu menşeli olduğuna delil sayılmaktadır (Erzen, 1992: 25-26).

Diğer taraftan Hurriyerle Urartular arasındaki ilişkiler yalnız dil sahasında kalmayıp, diğer kültür alanlarında da varlığını açıkça görmekteyiz. Özellikle kaynakların verdikleri bilgilere göre, Urartu ve Hurri tanrı ve tanrıçalarının aynı menşeden gelmeleri çok ilgi çekicidir. Urartular'ın panteonu hakkında Kral Ipuini (M.Ö. 830-810) ve Oğlu Menna (M.Ö. 810-786) zamanlarına ait "Meherhapisı" yazıtlarında 79 tanrı arasında üç baştanrıdan bahsedilmektedir ki, bunlar Haldi, Teişeba ve Şivini'dir. Haldi devletin baştanrısı ve savaş tanrıdır. Teişeba ise Hurriyer'in baştanrısı ve fırtına tanrısıdır. Teşup ile aynıdır. Ayrıca bu tanrıların eşleri de aynıdır. Teşup'un eşi "Hepat", Urartu tanrısı Teişeba'nın eşi "Huba" adını taşımaktadır. Güneş Tanrısı Şivini de Hurriyer'in Güneş Tanrısı Şimigi ile aynıdır. Urartu Devletinin Başkenti "Tuşpa" (Bugünkü Van Kalesi) adının da tanrıça "Tuşpuea" ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu durum, Urartu ve Hurri tanrılarının aynı menşee dayanması, her iki kavim arasındaki sıkı akrabalığı ve kültür birliğini ifade eder (Erzen, 1992: 26-27).

İKİNCİ BÖLÜM HURRİ KÜLTÜRÜ

A. İDARİ YAPI VE ASKERİ TEŞKİLAT

1. İdari Yapı

Nuzi kazılarında büyük bir saray harabesi ortaya çıkarılmıştır. Bu saray, Nuzi'de idareci bir zümrenin varlığının en belirgin delilidir. Metinlerde dikkatimizi çeken konu, idareci sınıfın en üst noktasını oluşturan ve monarşi idaresinin en önemli karakteristiğini oluşturan kral ve kraliçenin zikredilmesidir. Nuzi vesikaları dışında, Mezopotamya'nın diğer merkezlerinde (Alalah, Ugarit gibi) ele geçen adoption metinlerinde de kraldan söz edilmektedir. Fakat bu kral ve kraliçenin Nuzi'deki sarayda oturup oturmadığını bilmiyoruz. Çünkü krallar belgelerin tarihlenmesinde veya satışı yapılan gayrimenkul malın yerinin tarifinde, kendi gayrimenkullerinden söz edilerek bahsedilmektedir (Alpman, 1988: 42)

Değişik şehirlerde satışı yapılan gayrimenkullerin yerinin tarifi "kraliçenin meyve bahçelerine" ve "tarlalarına" göre yapılmaktadır. Gayrimenkul sahibi olabilen kraliçenin, Mitanni sarayına mı, Nuzi sarayına mı, yoksa adını bilmediğimiz başka bir şehrin sarayına mı mensup olduğu belirtilmemekte, adı da zikredilmemektedir. Fakat adoption metinleri dışında diğer Nuzi metinlerinde başta Nuzi olmak üzere, Abena, Lupiti, Taşeni, Zizza gibi şehirlere ait kraliçelerin varlığını öğreniyoruz (Alpman, 1988: 44)

Nuzi metinlerinde çok defa şahit olarak gözüken şahıslar arasında, DUMU LUGAL (mār šari) Prenslar de geçmektedir. Fakat bu prenslerin baba isimleri yazılı değildir. Nuzili katipler "kralın oğlu" dedikleri zaman kimi kastettikleri belki de herkesçe biliniyordu. Yine bu belgelerde prens ve prenses isimleri geçmektedir ve bu isimlerin hemen hepsi Hurricidir (Alpman, 1988: 44)

Nuzi şehrinde idarede kral ve ailesinden sonra Halzuhlû (Halzuḫlu)'lar (belediye başkanı, baş hakim) geliyordu. Bu devirde Nuzi'de olduğu gibi diğer

Arrapha bölgesi şehirlerinde de Halzuhlul'lar vardı. Bir bölgenin veya bir şehrin baş hakimi, belediye başkanı durumunda olan bu kişiler, kral tarafından tayin edilmiş olup, bölgenin veya şehrin güvenliği ile sorumludurlar. Evlatlık alma metinlerinde vesikanın tarihlenmesinde, mühürlenmesinde, kendi huzurunda yazılmasında ve şahit olarak bulundukları görülmektedir. Belgelerde Halzuhlul'ların çoğu kez Hurrice şahıs adları taşıdıkları görülmektedir. Bölge denetçisi diyebileceğimiz Halzuhlul ile bugünkü anlamda yargıcı karşılayan Daiyanu'ların da önemli rol oynadıklarını görüyoruz. Ayrıca Nuzi adoption metinlerinden anlıyoruz ki, katiplik bir meslek haline gelmişti. Bu babadan oğla geçiyordu. Katip adları dil açısından incelendiğinde isimlerin çoğunun Hurrice olduğu görülür. Bazı vesikalarda katibin bilmediği bir Akkadca kelimeni yerine hemen Hurricesini yazması, katiplerin Hurriili olduğuna şüphe bırakmamaktadır. Nuzi idari teşkilatında bir de kapı muhafızlarını görüyoruz. Bunlar Babil'de olduğu gibi, katipler metinleri genellikle şehrin kapısında kaleme aldığından, bu esnada orada bulunmuş olacaklar ki adoption kontratlarında şahitler arasında şehrin güvenliği ile ilgili kapı muhafızlarından (maşar abuli)söz edilmektedir. Bunun yanında yine muhafız anlamına gelen "abultannu"lar yer almaktadır. Bunlar belki de aynı anlama geliyordu. Nuzi adoption metinlerine göre, buraya kadar değiştiğimiz hiyerarşinin dışında bir de Nuzi halkı vardı (Alpman, 1988: 47-50).

2. Askeri Teşkilat

Urşu'nun I. Hattuşili tarafından kuşatılmasıyla ilgili Akadca bir metin, onların askeri, strateji, lojistik ve silah teknolojisi açısından Hititler'den kat kat üstün olduklarını bir kanıttır. Bu metinde üstün Hurri silahlarına, manevirlik ve diğer kuşatma cihazlarına karşın iptidai Hitit silahları, cesur ve dirayetli Hurri generallerine karşın, korkak ve disiplinsiz Hitit generalleri karşı karşıyadır ve bu yetersizliklerden dolayı Hitit kralı çileden çıkmaktadır. Majestelerinden "fırça" yiyen Şanta isimli bir Hitit generali krala, tüm çabalara rağmen Hurri birliklerinin yenilmez olduklarına inandırmaya çalışmaktadır. Hitit yenilgilerine

sıradan gerekçe arayan benzer çabalar, herhalde "yamyamlar metni" olarak bilinen ve insan eti yiyen yaratıklardan bahsedilen bir başka metinde de söz konusudur. Bu masalda Hittit generalleri, Hurri kenti Halep civarında güya devlerin yaşadığını ve onun için oralara gidemediklerini büyük krallara açıklamaya çalışmaktadır. Hittit saray tutanakları (kronik), Haşşu'ya Hittit valisi olarak atanmış olan Hurmalı bir prensin, Hurrilerden korktuğu için ağır bir şekilde cezalandırıldığını yazmaktadır (Ünal ve Girginer, 2007: 98-99).

Urşu kuşatması metninin ön yüzünde şu cümle okunur: "Hurri usulüne göre bir koçbaşı yapın ve kullanın." Kuşatma sırasında koçbaşı kırılmış, bunun üzerine öfkelenen kral yeni bir koçbaşı yapılmasını emretmektedir. Hurri tarzında bir koçbaşından bahsedilmesi, Hittitlerin Hurrilerle daha öncede mücadele ettiklerini ve silah teknolojisi açısından Hurriilerin üstünlüklerini gösterir (Yiğit, 2005: 65).

B. DİL VE YAZI

1.Dil

Hurri dili gerek yalnızca Hurrice şahıs adları olarak gerekse Hurrice tek tük kelimeleri barındıran metinler halinde Mezopotamya'dan Suriye'ye, Orta Anadolu'dan Filistin'e kadar yayılmıştır. Boğazköy arşivinde çoğunluğu dini mahiyette olan birçok Hurrice metin bulunmuştur. Hittit metinleri arasında Hurri tanrılarına hitap eden ilahiler doğrudan doğruya Hurrice yazılmıştır.

Dil olarak Hurrice'nin keşfi tıpkı Hittitçe gibi 1887'de Nil Vadisi'ndeki Amarna arşivinin bulunmasıyla başladı. Burada bulunan ve Mitanni kralı Tuşratta'nın III. Amenofis / NimHurriya'ya yazdığı 494 satırlık mektup, bugün dahi ele geçen en uzun Hurrice metindir. Bu mektup son yıllarda Boğazköy'de bulunan iki dilli metinler ve Ugarit'teki sayılı sözlük metinleri dışında Hurri dilinin çözülmesinde hala anahtar rolü oynamaktadır. Mektubu gönderen Tuşratta, kendisine Mitanni kralı (LUGAL KUR Mitanni) dediği için, o zamanlar mektubun diline Mitannice denilmiştir. Nasıl ki Amarna'da bulunan iki adet Hittitçe mektubunun dili sonradan, Boğazköy tabletlerinde ki

Hititçe metinlerle benzerliği sebebiyle "Arzavaca" yerine "Hititçe" olarak düzeltiliyse, Mitannice'nin, Akadca metinlerde "Subartuca" (EME-SU(-BIR4KI) oldukları belirtilen kelimelerle yakınlık gösterdiği gözlemlendi. Ancak 1906'dan itibaren Boğazköy'de bulunmaya başlayan Hititçe, Akadca ve Hurrice metinlerin yardımıyla, dilin Hurrice (Hurriili), ülke adının da Hurri (hurria) olduğu anlaşıldı. Hurri'ler ise kendi dillerine hurwohe, hurrohe diyorlardı. Kelimenin kökeni ve anlamıysa bilinmemektedir (Ünal ve Girginer, 2007: 91).

Eskiden sanıldığı gibi Urartuca, Hurrice'nin M.Ö. 1. Binyılda Doğu Anadolu'da konuşulup yazılan bir devamı değildir. Urartuca, Hurrice'den bağımsız olarak gelişmiş onunla akraba, kardeş bir dildir. Bundan dolayı M.Ö. 11. Binyılın başlarına tarihlenen en eski Hurrice belgelerin, dil yapısı olarak Urartuca'ya çok daha yakın olduğu gözlenmiştir. Bu da her iki dilin M.Ö. 11. Binyıl başlarına kadar çok yakın ilişki içinde olduklarını, bir süre birlikte geliştiklerini ve ancak bu tarihten sonra birbirinden ayrıldıklarını göstermektedir. Zaman ve coğrafi mekanın ortaya çıkardığı nedenlerden ötürü çok geniş bir alana ve çok sayıda kültür bölgesine yayılmış olan Hurrice'nin en az 6 adet şivesinin olması bizi şaşırtmamalıdır. İleride Hurrice yeni arşivlerin keşfedilmesiyle bu şivelerin sayısı muhakkak ki artacaktır. Görüldüğü gibi Hurrice ve Urartuca'nın Doğu Anadolu'da uzun bir prehistoryası vardır (Ünal ve Girginer, 2007: 97).

Hurrice eski Önasya dünyasının en ilginç dillerinden biridir. Hint-Avrupalı ve Semitik dillerle hiçbir ilgisi olmayıp öntakırlarla kurulan Hattice'den de farklıdır. Hurrice'nin başlıca özelliği dil yapısının arkaya takılan eklemelerle oluşturulmasıdır. Ancak Hurrice diğer bilinen eklemeli dillerden hiçbir ile de birebir yakınlık göstermez. Hurri dilinde ilk yazılı belge Urkiş şehrinde bulunmuştur. Bu metin tunçtan bir aslan heykelciği tarafından korunan bir taş tablet üzerine arkaik çivi yazısı ile kazınmış olup şimdi Louvre Müzesi'ndedir ve M.Ö. 2300 yıllarına aittir. (Akurgal, 1995: 124)

Hurri'lere ait en önemli metin Kral Tuşratta'nın (M.Ö. 1380-1350) III. Amenophis'e gönderdiği ve Mısır'da El Amarna arşivinde bulunmuş olan Hurrice mektuptur. 400 satırı aşan bu belge şimdi Berlin Müzesi'nde Önasya

bölümünde saklı bulunmaktadır. Aynı kralın Amarna arşivinde Akkadca yazılmış ve aynı konulara değinen başka birçok metupları da bulunduğu için birçok dilcinin uzun çalışmaları sonunda, hem Hurrice mektubun çevirisini yapmak hem de Hurri dilinde yazılmış önemli belgeler Hattuşa, Mari, Ugarit gibi merkezlerde ele geçmiştir (Akurgal, 1995: 124).

Hurri'ere ('Uri') ait belki en eski bilgi, "Enmerkar ve Arata Kralı" adlı bir Sümer epik şiirinde verilmiştir.

Her iyi şeye malik olan Uri ülkesi,
Emniyet içinde bir Martu ülkesi,
Bütün kainat ve bütün halk birlik içinde,
Tanrı Enlil'e tek bir dilde şükrediyorlar.

Gelb'den esinlenen Prof. Mebrure Tosun Hurri'ler hakkında şunları yazar:

"Hurri, yeri halkın kendine verdiği bir addır. Kral Tuşratta'nın (Amarna tabletlerinde bulunan) Hurrice mektubunda Mitanni yerine Hurri adı kullanılmıştır. Mitanni ülkesi halkı Hurri'dir. Devletin dili Hurrice'dir. Üçüncü binyılın başında görünüp birinci binyılın ortalarında benliklerini muayyen bir ırk birliğidir. Kendilerine mahsus bir (Asianik) dilleri vardır. İlk vatanlarının Van gölünün batı ve güney kısmı olması çok muhtemeldir. III. Ur devrinde yavaş yavaş çoğalıp Kuzey Mezopotamya, Kuzey Suriye ve hatta kısmen Anadolu'ya kadar yayılmışlardır. Hattuşaş'ta Hurrice konuşulmuştur... En parlak devirleri olarak kaydedilen 1500-1350 yılları arasında büyük bir kültür devri yaratmışlardır. Mattiavaza zamanında tabi devlet sıfatı ile Hititlerle muahede akdederler. Birinci binyılın ilk yarısında Kuzey Mezopotamya ile Van gölü arasında yerleşmişlerdir. M.Ö. 900-600 arasında da burada Urartu devleti kurulur. Bunların dilleri Hurrice'ye çok yakındır.

Mitanni adı, bir bölgeden başka, devlete verilen siyasi bir addır. Asilzadelerine marianni adı verilirdi. Gelb'e göre çoğu Hurri adı taşımaktadır. Devlet kendisine Mariteni adını vermişti. Coğrafi isim olarak memleketin eski adı Hanıfalbat tabiri de kullanıldı. Marianni ve Matiteni tabirleri ve Mitanni kral adları Hint asıllıdır.

Hurri devletin politik ve kültürel merkezi Vaşşukanni'nin yeri henüz tespit edilememiş olduğundan, dille ilgili veriler çok dağınık buluntu yerlerinden gelmektedir. Hurri dilinin korpusunu oluşturan merkezler arasında Hattuşa, Ortaköy-Şapinuwa, Mari, Ugarit, Emar/Meskene, Alalah, Amarna, Nuzi, Kurruhanni (Nuzi'nin güney batısında), Tell Brak, Tutul (Raqqa yakınlarında Tell Bi'a), Dilbat, Nippur ve Qatna bulunmaktadır (Ünal ve Girginer, 2007: 94).

Hurricce tıpkı yine Kafkasya kökenli bir dil olan Hattice gibi aglutine bir dildir, yani sözcükler, arka arkaya dizilen sonекler aracılığıyla türetilir, isim ve fiil çekimleri bu eklerle yapılır. Türkçe'deki sev-iş-tir-e-me-dik-ler-i-miz-den-dir-ler gibi bir tek sözcükle ifade edilen durum, örneğin İngilizcede en az 12 sözcükle anlatılabilmektedir. Hurricce'nin Türk dilleriyle olan yakın benzerlikleri ortak kelime haznesinden çok, dillerin yapısıyla ilgilidir. Bugün bizim kullandığımız Var'lı sözcüğü Urartuca'da Biainili olarak geçmekte ve -ili eki aynı zamanda Hattice olup, Hititler tarafından alınmış ve yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Kafkas dillerinde de hala kullanılmaktadır, Gürcü'ce -ili ile sona eren şahıs adlarında olduğu gibi. Yukarıda bu ekin bölgede yaygın bir fosil olduğuna değindik. Bunun dışında Hurricce ve Urartuca'nın yaşayan diller arasında akraba oldukları başkaca bir dil yoktur. Ölü dillerden Elamca ve Sümerce ile de akrabalığı yoktur.

Son yıllarda Kafkasya'da, özellikle adı üstünde Dağlık Dağıstan bölgesinde hala konuşulan Lezge (ve şiveleri), Avarca-Andiyaca, Vaynahca, Dargica, Kinalugice, Lakice, Cezce, Çeçen-İnguş'ta konuşulan Nakça ve Lakice ile akrabalık ilişkileri üzerinde durulmuştur, ama bu akrabalık ilişkileri henüz inandırıcı olmayan uzaktır. Belirtmek gerekir ki, Kafkas dillerinden hiçbirisinin Gürcüce dışında 1920 öncesi bir alfabeti yoktur ve bu dillerin tarihi gelişmesi tamamen meçhuldür. Bundan dolayı büyük Türk gezgini Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda Kafkasya'da yaptığı gezi ve incelemeler sırasında verdiği kelime listeleri bu dillerin en eski belgeleridir ve paha biçilmez değere sahiptir. Buna rağmen eski Sovyet araştırmacıları Urartu kelime haznesinin %40, Hurricce'nin %30'unun kuzey-doğu Kafkasya dilleri yardımı ile etimolojik izahının yapıldığını öne sürmektedirler. Bu Kafkas

dillerinden herhangi birinin bilmeden bile bu etimolojilere atılacak bir göz, konunun fazlaca abartılmış olduğunu göstermektedir. Tablo 1'de bazı örnekler verilmiştir. (Ünal, 2002: 87-88)

Hurri edebiyatı ile ilgili şu örnekleri verebiliriz:

"Aptalın evi sel yatağına yakın bir yerde yapılmıştır; sel gelir, onu silip süpürür ve onu denize sürükler". Erken dönemde Hititler denizi tanımamaktadır. Bundan dolayı Mezopotamya'da "hikmet edebiyatı" (Wisdom Literature) olarak bilinen değişlerin, başka topraklardan, Hurrilerden veya sel, ırmak ve denizlerle haşır neşir olan yerlerden alınmış olması gerekir (Ünal, 2003: 166).

Pimpira'nın nasihatnamelerinde muhtaç insanlara ekme ve su verilmesi, sıcak çarpan bir insanı serin bir yere, üşüyen insanında sıcak bir yere alınması ve kralın tebaasından hiç kimsenin ezilmemesi gibi sosyal devlet anlayışı ile ilişkisi olmayan fakat bir tür yardımseverliği anlatan bu nasihatler sadece edebi bir klişeden ibarettir. Bu nasihatnameler Hurrice – Hititçe iki dilli metinlerden birinde gördüğümüz bir motifle karşılaştırılmıştır ve bundan da motifi Hurri kökenli olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Buna göre Hurri fırtına tanrısı borçlanmıştır; o kendisini borçtan kurtarma çabalarındayken diğer tanrılar bir dayanışma duygusu içine girecek ona yardım etmeye hazırlanıyor; ona gümüş, altın, yiyecek, elbise, güzel kokular vereceklerini açıklıyorlar. Bu anlatım, Hurrice "esaretten, borçtan, kurtulma, özgürlüğe kavuşma" Hititçe para taramar, Hurrice kirezi motifinin bir gereğesidir. Gerçekle ilişkisi yoktur. Toplumda böyle dayanışma duygularının olduğunu anlatması bakımından önemlidir (Ünal, 2003: 166).

Yine Hititler aracılığı ile günümüze ulaşmış çeşitli konuları işleyen masalların kökeninde de Hurriyer yer almaktadır. Hatta Babil kökenli efsaneler dahi Hatti'ye Hurriyer aracılığıyla gelmiştir. Anadolu kökenli Hurri, Hatti ve Hitit efsanelerinin çok sevilen iki örneği vardır. Bunlardan biri öfkelenip kızarak kaybolan tanrı, diğeri de yılan devi İlluyanka'nın öldürüldüğü efsanedir (Ünal, 2003: 172).

Hurri kökenli efsanelerin en önemlisi kuşkusuz Gök'te hüküm süren krallıkların saltanat savaşlarını ve birbirlerin devirmelerin bütün ayrıntıları ve

epik bir üslupla anlatan tanrıların babası denen Kumarbi Efsanesidir. Buna göre Allalu, Anu ve Kumarbi gökte dokuzar yıl hüküm sürerler. Bir kral iken bir sonrası onun hizmetçisidir ve hizmetçi beyini tahtından indirir, yerine kendisi oturur. Tahtı en son ele geçiren Kumarbi'dir; ne var ki bizzat kendi oğlu Fırtına Tanrısı Teşup babasına bir türlü rahat vermez (Ünal, 2003: 176).

Eskiçağ Doğu edebiyatının en büyük eserlerinden biri de Ulikummi Efsanesi'dir. Efsanenin başkahramanı tanrıların babası Kumarbi'dir. Hurri ruhunun, Hurri Kültürünün eşsiz bir eseridir ve Hititçe çevirisi yapılarak, Hattuşa'ya kadar gelip sevilerek okunan bir eser olmuştur. Efsane sayısız taşlama, şaka, hiciv, alay ve oyunlarla doludur. Kumarbi çok muzip bir tanrıdır. Olayların akıcılığını ve modern dilde anlaşılabilmesini sağlamak amacıyla serbest bir çevirisi yapılmıştır (Ünal ve Girginer, 2007: 347-357)

2.Yazı

Hurri metinleri genellikle Babil çivi yazısı ile çok fonetik bir biçimde ve pek az ideogram kullanılarak yazılmıştır. Bazı Hurri metinleri Ugarit'e kullanılan sessiz harf yazısı ile kaleme alınmıştır (Akurgal, 1995:124)

Hititçe çivi yazılı belgelerde Hurri adına ilişkin en eski kayıtlar, bu yazının ilk ortaya çıktığı döneme yani M.Ö. 17. yy aittir. Hitit çivi yazısı eski Babil üslubunda bir çivi yazısıdır ve bu yazının kuzey Suriye'de Hurrielerin aracılığıyla Hititler tarafından alınarak kendi dillerine uyarlandığı genellikle kabul edilir (Yiğit, 2005: 58).

C. DİN

Hurrielerin zengin bir panteonu vardır. Mitanni idare merkezi Vaşşukanni keşfedilecek olursa, belki bir Hurri Yazılıkayası bulunabilir. Biz Hurri tanrıların özellikle Suppiliuma –Mattivaza anlaşmasının sonunda şahit olarak sayılan ilahlar arasında tanıyoruz. Adı geçen anlaşmada Teşup'un kapsadığı alan çok iyi anlaşılıyor. Burada Hatti, Kumme, Pitiyarik, Nerik, Halep, Linzina, Şamuha, Hurma, Kizuvatna, Vaşşukanni v.s. bir yığın memleketlerin Teşup'larından bahsedilmiştir (Kinal, 1941:1063).

Hurrilerde din sağlam kurallara dayalı olup güçlü rahipler elinde çok iyi bir biçimde örgütlenmiş bulunuyordu. Bu yüzden Hurri dini Kizzuvatna'ya ve III. Hattuşili döneminden beri de Hitit ülkesine yayılmıştır. Hititlerin en önemli tapınaklarından biri olan Yazılıkaya'da tanrıların yanı başlarında hiyerogliflerle yazılı adları Hurrice'dir. Kizzuvatnalı bir rahibin kızı olan III. Hattuşili'nin karısı Puduhepa ile Hurri dini bir bütün halinde Hititlere geçmiş bulunuyordu (Akurgal, 1995: 125).

Hurrilerin dini, sadece halk dini değildi. Vaşşukanni'de Sümer numunesine göre bilimsel bir din, bir teoloji meydana çıkmış bulunuyordu. Bunun en iyi örneği Kumarbi efsanesi verir. Kumarbi efsanesi bize Hurri teolojisine dair önemli noktalar gösterir. Burada dünyanın devreleri zikrediliyor:

Birinci devre, Sümer gök tanrısı Anun'un devresidir. Buna Hurriiler de Anu diyorlardı.

İkinci devre, Sümerlerde dünya tanrısı Enlil, Hurriiler'de Kumarbi'nin devresidir.

Üçüncü devre, Babililerde genç tanrı Marduk'un Hurriilerde Teşup'un devresidir.

Birinci devreden ikinciye geçişte çok garip bir hikaye anlatılmaktadır: "O zamanlar Anu yer yüzünde yaşıyordu. Kumarbi babası Anu ile kavga ediyor. Kavgadan sonra Anu göklere doğru uçmaya başlıyor. Oğlu babasının ayaklarından tutup çekiyor ve babasının tenasüi uzvunu ısırtıyor ve yutuyor. Babası sen şimdi felaketi yuttun deyince bunu tükürüyor. Bu tohumla hamile olan toprak verimli Dicle nehrini doğruyor".

Devrelerin tarırlar ta'akkübüne (?) göre değişme doktrini tam bir Sümer akidesidir. Fakat Hurriilere has motif, babanın yer yüzünde kendi zürriyetinin hakim olmasını ve oğlunun neslinin yayılmamasını istemesi, oğlunun buna mani olmaya çalışması yüzünden olmalıdır. Burada bir noktaya temas etmek mecburiyetindeyiz. Vaşşugani alimleri tarafından tesis edilen bu teolojiye acaba Hintlilerin dini bir tesir yapmadı mı? Sathi bir görüşe nazaran bu iki din bütbütün ayrı kalmışlardır. Çünkü Mitra-Varuna Hint tesirleri, Kumarbi-Teşup Hurri tesirleriyle hiçbir halita veya konglomerasyon haline getirilmemiş gibi

görünüyor. Fakat sonraki Hintlerde Zerdüşť dininde bu dünya devreleri doktrini o kadar önemlidir ki, bu akidenin çok eski zamanlarda Hintlerde mevcut olduğunu ve belki müessir olması düşündürüyor (Kınal, 1941:1065)

Hurri efsanesinin tesirini takip edebiliyoruz. Bu yolu önce Ras-Şamra'ya kadar takip edebiliyoruz. Ras –Şamra, Finike efsaneleri hakkında mufasal bir malumat kaynağıdır. Kumarbi efsanesinin Finike'ilerde pek az bir değişiklikle ve kendi ilah isimleriyle biliyoruz. Bazı bilim adamlarına göre Grek teolojisinde bir Hurri tesiri vardır (Kınal, 1941: 1065).

Hurri'lerin Asur dinine de tesiri vardır. Çok sonraki Asur kültürüne kadar Hurri etkisi muhafaza edilmiştir (Kınal, 1941: 1065)

Kendisi bir Hurrii olduğu için insanlara kızan tanrıların onları öldürdüklerine içtenlikle inanan kraliçe Puduhepa, eniştesi Tattamarru'ya yazdığı bir mektupta şöyle demektedir: "Sen Tattamarru, kız kardeşimin kızını eş olarak almıştın. Ne var ki, kader tanrıcası (Gulşeş) sana kızdığını için onu öldürdü". İnsanlara kızdıkları için salgın hastalıklarla intikam alan tanrıların yanında işleri güçleri insanlara kötülük yapmak olan İşara, Lelvani ve Yarri gibi hastalık cinleri vardır. Bunlar ister kızsın ister kızmasın insanlar hasta etmeye çalışmaktadırlar. Bunu engellemenin yolu tanrıların kurbanlarını zamanında sunmak, bayramları muntazam kutlamak, onlara dokunmamak, heykellerine iyi bakmak, onları kızdırmamaktan geçer (Ünal, 2005: 76-77)

1. Tanrılar Alemin (Panteon)

Hurri'lerin her açıdan zengin bir tanrılar alemin vardı. Hurri panteonunun baş tanrıları Teşup ve Hepat'tır. Bunlardan Hepat, Teşup'un karısıdır. Teşup fırtına tanrısıdır (Resim 1), bir elinde yıldırım demeti diğer elinde bir silah taşıyan, sivri külahlı, kısa elbiseli bir erkek ilahdır. Güney Doğu Anadolu'da Suriye'de Teşup'un birçok farklı tasvirine rastlanır. Teşup boğa sırtına basmış olarak görülür (Resim 2). Teşup'un kutsal iki hayvanı vardır; Hurri ve Şerri (Resim 4). Belgelerde Teşup'un merkezinin Kumme olduğu söyleniyor fakat burası henüz bulunamamıştır. Teşup Mezopotamya'nın Adad'ına,

Finike'lilerin Baal'ine Yahudilerin Yahve'ine tekamül eder. Aslında fırtına tanrılarının baş tanrı olması Önasya kültürünün bir özelliğidir. Yazalılkaya'da Teşup ve Hepat, Hititlerin öz hava tanrısı ile yine onların öz tanrıçası olan Arinna güneş tanrıçasının yerini almıştır (Kınal, 1941: 1063-4).

Adil Alpman Hurri tanrılarını şöyle tasnif etmiştir (Alpman, 1979-80: 118-120):

1. Başka her yerde, Adad ve Ba'al ailesinden bir fırtına tanrısı olan tarı Teşup gelir. Onu muhtemelen yerel türleri ve bilinen arameteri ile Hazzi ve Namni dağ tanrıları yani Hurri ve Seri boğaları takip eder. Bazı Kizzuwatna metinlerinde başkalarının Suvaliyat veya Tasmisu diye adlandırdığı, Teşup'un bir "kutsal erkek kardeşi" mevcuttur. Bu şahsiyet, Hepat'ın yanında Sarruma'nın ithaline benzer Anadolu'lu bir ithal olabilir.

2. Teşup ve onun maiyeti ve altı büyük tanrıdan oluşan bir grup tarafından takip edilmiştir: Kumarbi, Ea, Kuşuh, Şimegi, Aştabi ve Nubadig. Sin ile Kuşuh-Ay'in Şamaş ile Şimegi Güneş ve Ninurta ile Aştabi'nin eşitliği malumdur. Eya, büyük tarı Enki'nin sade ve katkısız bir iktibasıdır. O, Hurri memleketinin her yerinde kompozisyon suretiyle E (y) a-şarri'nin ikinci terimi olan yine iktibas edilmiş şarri (kral) sıfatını da aldı.

3. İkinci derecede ve daha az itibardaki diğer erkek tarılar kendi muhteviyatı ve düzeni içinde kararsız bir üçüncü grup teşkil ederler: Şauska-İştar erkek ve kadın savaşçı olarak kabul edilir; Heşui-ZABABA kötü bir tarı olup, muhtemelen erkek savaşçıdır; İrsappa-Reşef batı Samilerinden alınmıştır; Küçükasya'da "koruyucu" tanrıların KAL=LAMA ideogramı ile gösterilmesi mutattır. Hittit karakterli tarılar bazen buraya sokulmuşlardır. Nihayet Teşup'un veziri Tenu korteji atamamlar. Listenin şahsiyet kazanmış diğer tanrıları müsaade etmemesi bütün erkek tanrılara çağrı demektir. 4. Sonra simetrik olarak tanrıçalar görülürler: onların başında, kültü (veya sadece adı) Komana'dan Suriye'ye sonra da ilhakları müteakip yayılmış olan Hittit kökenli genç tanrı Sarruma'nın çok defa eşlik ettiği Hepat yer alır. Teşup-Hepat-Sarruma, Hurri memleketine mahsus yegane teslistir veya bu teslis gerçekten bir taşra düzenlemesi şeklinde yapılmıştır ve bir Hurri ulusal panteonunun genel bir teorisi içine girmeyecektir. Hepat'ın sayısız diğer hipotezleri, anlamı

henüz bilinmeyen Hurri diline ait terimlerdir. Bir çok yazar tarafından savunulmuş olan Tevrat'ın Eve'si (=Havva) ile Hurrilerin Hepat'ı arasında sıkı bir ilişki faraziyesi, onomastik benzeriştten başka bir şey değildir.

5. 2 ye paralel listede doğrudan doğruya Babilili tanrısal eşlerin zahmetle örtülerek bozulmuş bir şekli gibidir. Yani Şalas / Şaluş ile Kumarbi-Dagan, Tapkina ile Eya, Nikkal ile ay tanrısı Kuşuh, Aya ile güneş tanrısı Şimegi. Ninurta'nın ve Aştabi'nin tanrı zevzeleri tesbit edilmemiştir; bu zevcelerın asla mevcut olmadıklarından ve son iki tanrı Ninurta ile Aştabi'nin Asur – Mezopotamya memleketinde güneye ve doğuya uzak olduklarından ve bilmediğimiz sebeplerden dolayı ortak bir model üzerinde sıralanmayan ve bekar kalan Hurri kökenli eski tanrılar olduklarından şüphe ediliyor.

6. Bir çok tanrıçaları içeren çok karasız bir liste 3. gruba giriyor. İşhara, İştar'ın çevresine aittir, fakat bu yakınlığın büyük bir ilgisi yoktur; çünkü İştar – GAŞAN bazen tanrı, bazen tanrıça şeklinde değişen ve çok şekillidir. Allani, cehennemlerin hakimesi Ereşkigal- Allatum'un karşılığıdır. Ereşkigal-Allatum, onların mukadderat kitabında yazdıkları demon şeklinde Hudena Hudellura kolektif çoğulluğundan önce gelir. Ninatta ve Kulitta, herkese her şeyi veren bir bir çeşit Astarte-Aphrodite olan dişi Şauska'nın müzisyen hizmetkârlarındandır. Adamma-Kubaba çifti, bilinmeyen bir Adamma'yı, Küçükasya'da olan ve bize daha yakın Avrupa'da bilinen kalıntı bozulmuş Kbele ismi altında, Kargamış'ın büyük tanrıçasına bağlar. Hepat'ın veziri Tiyabenti, tam simetrik olarak Tenu'ya tekabül eder. "bütün dişi tanrılar" ifadesi iki serinin karşısını, sağdaki tanrıçalarla yüz yüze karşılaşmak için yürüyen soldaki tanrırlarla birlikte görüyorlardı. Hititli sanatkarlar bu panteonu Yazılıkay'da bilerek böyle tasvir ettiler. Çağdaş metinler bunu en açık biçimde doğruluyorlar. 1 ile 4, 2 ila 5, 3 ile 6. gruplar tanrıların türse veya cinsel kriterleri dolayısıyla genel yapının en dikkat çekici kanıtın meydana getirirler ve cevap verirler. Ayrıca bu listeler arasında bir hiyerarşi olduğu dikkati çeker.

2. Büyü

Anadolu'nun güney ve güneydoğusunda bulunan Kizzuvatna, M.Ö. 1400 yıllarında Luvi ve Hurri etkisinde olan bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Hitit toplumunda yer alan büyü uygulamalarının büyük çoğunluğunu Hurrice ve Luvice konuşulan bu Kizzuvatna bölgesinden aldıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle büyüyle tedaviyi içeren ritüellerin büyük bir kısmı Luvi ve Hurri ortak kültürünü yansıtan Kizzuvatna kökenli metinlerdir (Murat, 2002: 1).

Hitit devletinde büyü'nün rolü orta Hitit döneminden itibaren daha iyi bir şekilde belgelenmiştir. Hititlere büyü kavramı öncelikle Anadolu'nun güneyinde ve güneydoğusunda Hurrice ve Luvice konuşulan bölgelerden, özellikle Kizzuvatna'dan girmiştir (Ünal, 1988: 57-58). Boğazköy'de bulunan Hurrice - Hititçe çift dilli belgeler Hurrilerin orta Hitit dönemi ve belki de eski Hitit döneminden itibaren Hititlere etkilerine ilişkin bilgiler vermektedir (Ünal, 1988: 65).

M.Ö. 1400 yıllarında Kizzuvatna bir Luvi Hurri karışım bölgesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ortak yaşam özellikle dilsel ve kültürel sahada kendini hissettirmektedir. Ritüellerin büyük bir grubunda Kizzuvatna'daki Luvi Hurri ortak kültürünün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kizzuvatna'dan birçok ritüel elimize ulaşmıştır. Bu metinlerde kullanılan kelimeler ve ifadelere göre Luvice'nin ve Hurrice'nin de (Ammihatna Ritüeli, Kral Pallia'nın ritüeli, Papanikri ritüeli, doğum ritüelleri Şalassu ritüeli gibi) etkisinde oldukları anlaşılmaktadır. bu ritüel metinlerinde Hurrice tanrı adları yanında Hurrice kavramlar ve az da olsa Hurrice alıntılar yanında daha uzun olarak Luvice kısımlara rastlanmaktadır. Bundan da Kizzuvatna'da Hurrice ve Luvice konuşulduğu anlaşılmaktadır.

Bilinen yollarla sağlanamayan şeyleri elde etmek, birine zarar vermek ya da zarardan korunmak için majik araçlarla bir takım gizli güçleri kullanarak doğayı ve doğa yasalarını etkileme amacı güden ve bu işte görevli kişilerce yapılan ritüeller Hitit metinlerinde de anıur (siskur) olarak adlandırılmaktadır. Hitit kaynaklarında, Kizzuvatna'lı Bayan Maştigga'ya ait ritüel metinlerinde

Hurri kültürüne ait etkileri görmekteyiz. Bu metinlerin giriş kısımlarında ve kolofanlarında, ritüeli gerçekleştirenin cinsiyeti, mesleği, neresi olduğu ve ritüelin ne için yapıldığı belirtildikten sonra kullanılan malzemeler sıralanmaktadır. Ritüel malzemesi olarak, iplikler, yünler, süs eşyaları, araç gereçler, yiyecek ve içecekler, çeşitli hayvanlar, kaplar, değişik malzemelerden yapılmış heykeller ve majik gücü olan daha birçok malzeme kullanılmaktadır. bu malzemenin çeşitliliği ve miktarları ritüel sahibinin ekonomik ve sosyal statüsünü göstermektedir. Ritüelin amacı, ritüeli yapan Kurban Bey'ini (EN/BE-EL SISKUR) (Hurrice. aşhuşikunni, aşhiaşş) büyü vasıtasıyla temizlemektedir. Bu kişilerin çoğunlukla, kral, kral ve kraliçe, zengin kişiler ve yüksek rütbeli memurlar olduğu görülmektedir. Aynı zamanda, maddi durumu iyi olmayan kişiler de ritüel yaptırmaktadır ve onlardan istenen malzemeler de ekonomik durumlarına uygun olmaktadır. Ritüeli yapan bu görevliler kurban sahibinin getirdiği ve ritüelde kullanılan malzemelerde bir kısmını kendileri için almaktadır. Büyü uygulamaları insanın doğumundan ölümüne kadar eşlik etmektedir. Örneğin; baş ağrısı, öksürük, ses kısıklığı, göz hastalıkları, yaralanma, sarılık, ağz hastalıkları, su toplama, uykusuzluk, kalp krizi, depresyon, kısırlık, kabus görme, endişe hali, dayak yeme, doğum ve hamilelikteki sorunlar, büyü yüzünden çocuk düşürme gibi çeşitli hastalıklar; halk, ordu ve hayvan sürüsü içinde salgın; büyü ve yalan nedeniyle ölüm; kral, kral ve kraliçe ailelerinin ölümü; yalan, cinayet işleme, şiddet uygulama, dedikodu, lanet, büyü, mezara saygısızlık, ensest ilişkiler, beşikteki bir kız bebeğin yerini değiştirmek gibi suçlar; kral ve kraliçenin öfkesi, kralın ölümünün tahmini, ruhlara danışma, kral ve kraliçeyi arındırma, evleri, şehirleri, insanları arındırma, tahta çıkma, inşaat, tapınak onarımı, bebeği emzirme, özel bir bitki ile kişiyi kutsama, yeni doğmuş bebeğe ad koyma gibi insanı duygular, aile bireyleri arasında çekişme, arkadaşlar arasında kavga, büyüklere karşı itaatsizlik gibi kişiler arası ilişkiler; birliğin önünde yemin etme, bir sefere başlama, bir seferden zaferle veya yenilgiyle dönme gibi askeri koşullar; vekil tayin etme, toprak büyü, kişisel tanrıların büyü, insanlara karşı tanrıların öfkesi, kült uygulamalarındaki hatalar, güneş tanrılarına karşı işlenen suçlar, kültün genişletilmesi, fırtına

tanrısının heykelinin dikilmesi, tanrıları çağırma, ağız yıkama, fırtına, gök, gürültüsü, şimşek, ay ve güneşin işaretleri, üzüm bağlarının verimsizliği, çekirgelerin ürünlere zarar vermesi gibi doğal olaylar, hayvanların çiftleşmesi gibi birçok durumdan yararlanılmaktadır (Ünal, 1988: 71-74; Aktaran, Reyhan, 2002: 1-6)

Ayrıca, hastalıkların tedavisinde büyü'nün bir tıbbi yöntem olarak uygulanması da söz konusuydu. Büyü, din ve tıp arasında zannedildiğinden çok daha yakın bir ilişki vardır. Hurrielerde büyü ile tedaviye çok geniş bir yer ayrılmıştır. Hititlerin Hurrilerden aldıkları bir inanca göre, hastalıkların veya hastalanmanın Tanrılarla çok yakın ilişkisi vardır. İnsana herhangi bir nedenden ötürü kızmış olan Tanrı, onu hasta ederek cezalandırır; özellikle ciddi, ağır veya kronik hastalıklar hep Tanrılara ve cinlere atfedilir. Bir fal metni, kesinlikle Hurri ve Mezopotamya kökenli bu inancı kanonik olarak şu sözlerle dile getirir: "Eğer Tanrı bir insana kızarsa, onu hastalandırır" (Ünal, 2005: 79).

3. Fal

Hititler, Hurrielerin Babil orijinli karaciğer falını kendilerine uyarlamışlardır. Bu fal tekniğinde amaç hangi olayların meydana geleceği konusunda kerahette bulunmak değil, somut sorulara yanıtlar elde etmektir. Babil karaciğer falcılığının Hurriier tarafından kullanılışı sırasında Akkad terminolojisinin yerini çoğunlukla Hurri terminolojisine bırakmış olmasından ötürü, Hitit karaciğer falcılığında da Hurri terminolojisi hakimdir ve Hurrice'ye ait terimler, ilk heceleri şeklinde, yani kısaltılmış olarak kullanılmıştır. Bu kısaltmaların yanı sıra, daha az olarak, Akkadca ve Sümerce terimlere de yer verilmiştir. Karaciğer falı, kendine has terminolojisi ve özellikle kısaltılmış terimlere sahip olması nedeniyle, anlaşılması en zor Hitit fal tekniğidir. Kullanılan terimlerin hangi anatomik noktaların karşılığı olduğu, günümüzde tespit edilememektedir. Falın uygulanması, tanrılara sunu olarak yeni kesilmiş ve hala seçirmekte olan bir koyunun karaciğerine yoğunlaşarak iç organlarının (kalp, safra kesesi, bağırsakları vb.) incelenmesine dayanmakta,

yanıtı da, bunların bir takım özellikleri ki karşılaşılan her olağan dışılık özel bir ön belirti karşılığıdır, dikkate alınarak olumlu ve olumsuz olarak saptanması şeklinde gerçekleşmektedir. Hattuša'da karaciğer falında incelenen özelliklerin üzerine yazılmış olduğu ve öğrenim amacıyla, yani ders ve başvuru malzemesi olarak kullanıldığı sanılan, kilden yapılmış karaciğer modelleri (Resim 5) ele geçmiştir (Orhun, 2009: 237)

Karaciğer falına örnek: 1-"Majesteleri bu sene kışı Hattuša'da geçirmek istiyor. Eğer majesteleri yukarıda Hattuša'da (ikamet ettikleri sürece), majestelerinin elinden çıkabilecek bir günden korkmamızı gerektiren bir şey yoksa et falı iyi olsun" (Orhun, 2009: 237)

Babililer özellikle güvercin ve toy kuşlarını (Muşen HURRI, Akadca İŞŞUR HURRI) yakalayıp, onların iç organlarına bakıyorlardı. Hititler de bu fal çeşidini Kizzuvatna'da yaşayan Hurri'lerden almışlardı ve yaygın bir şekilde kullanıyorlardı. HURRI Kuşu falı Mari metinlerinde de geçtiği için kökeninin Suriye olduğu ileri sürülmüştür. Ama bu fal türünü diğer kuş falıyla karıştırmamak gerekir çünkü bu fal tekniği, kökeni Anadolu olan klasik kuş falından tamamen farklıdır, burada büyük baş hayvan gibi irice bir kuş söz konusudur. Şimdiye kadar ne olduğu bilinmeyen ve bundan dolayı Akadça'sından kelime kelime "yer kovuğu kuşu, keklik, tadorna" vs. olarak çevrilen bu kuş, bugün Çukurova'da hala var olan ve en iyi kuşlar arasında sayılan toy kuşunun ta kendisidir, eskiden zannedildiği gibi keklik veya oyuk kuşu" değildir. Kilikya (Kizzuvatna) bu kuşun anavatanıdır. Bu açıdan bakıldığında Amik ovasındaki Alalah'ta bulunan bir mektuba göre bir şahsın Hitit kralına kuşlar göndermiş olmasının özel bir anlamı vardır. Hattuša'ya varıncaya kadar telef oldukları ve kokuştukları anlaşılan bu kuşların metinde yenilemediklerinden söz edilmesine rağmen, falcılıkta kullanılmak üzere canlı olarak gönderilmiş olmalıydılar (Ünal, 2003: 131).

4. Adak ve Kurban

Önceki bölümünde bahsedilen ritüel metinlerinde geçen "mantallı" kelimesi Sedat Alp tarafından "kurban adamaya mükellef olmak" şeklinde

açıklanmıştır. Kammenhuber ve Ünal mantalli kelimesini mantın Hurrice kökenli olduğunu ve Luvice -alli sonekler ile türetildiğini öne sürmektedir. Hitit dünyasında ölü kurbanı veya ölülerle ilgili bir ayın olarak yapılan (siskur mantalli) kurbanı, Laroche tarafından ölü ruhlarına sunulan kurban olarak tanımlanmıştır. Ünal ise mantalli kurbanını, ölmüş kişilerin (ki bu kişiler ya yaşamları boyunca büyük haksızlıklara uğramış veya birtakım politik entrikalar sonucu öldürülmüşlerdir) ruhlarını yatıştırmak ve onlara kefareti ödemek için yapıldığı gibi yaşayan kişiler arasında düşmanlık ve bozuşmayı halletmek için yapılmıştır. Ünal bu kurbanı sunan veya onu alan şahısların detaylı bir listesini vermiş (Ünal, 1980: 172-173). Bu şahısların hepsinin M.Ö. 13. yüzyılda yaşadıklarını, bu ritüel türünün Puduhepa'nın (Hurri kökenli bir rahibin kızıdır) da etkisiyle III. Hattuşili ve IV. Tuthaliya devirlerinde Hurri bölgesi Kizzuvatna'dan Hattuşa'ya yapılan büyük çaptaki kült aktarımları sırasında alındığını öne sürmektedir (Reyhan, 2002, 78-79).

Bu ritüel metinlerinde, hayvanların kurban edilmesi Hititçe öldürmek, delmek, batırarak öldürmek anlamına gelen " hatta(a) " fiiliyle verilmesine karşın Hurrice büyükbaş hayvanların kesilmesi yada delinmesi uv- fiili ile küçük baş hayvanların kesilmesi yada delinerek öldürülmesi şur- fiili ile ifade edilmektedir. (Reyhan, 2002: 96-97)

Bu metinlerde geçen tarpai kelimesi Luvice olup temsil etmek, değiştirmek anlamına gelmektedir. Bu kelimenin Hurri dilindeki karşılığı Puhugarî'dir. Ritüellerde kurban beylerinin kötülüğünün kirliliğinin aktarılması için, vekil olarak, çeşitli hayvanlar, insan, cansız tarpallî'ler kullanılmaktaydı (Reyhan, 2002: 96-100).

5. Bayram

Genel anlamıyla bayramların bolluk ve bereketi, dinsel temizliği sağlamak, tanrıları memnun edecek dinsel törenler olduğu söylenebilir. Tanrılara yiyecek ve içecek vermek, onlara kurbanlar ve adaklar sunmak, dinin gerektirdiği gündelik işlemlerdir. Bayramlar ise, bunun daha yüksek

düzeyde daha kalabalık bir toplulukla, daha zengin malzeme ile yapılması demektir.

Hurri bayramları ile ilgili bilgiler Hitit kaynaklarından elde edilmektedir. Hitit yazılı belgelerinde pek çok bayramdan ayrıntıları ile bahsedilmektedir. Özellikle bahar bayramlarının bazıları Hurrilerden aldıkları söylenebilir. Bu bahar bayramlarından bir bölümü tanrı Zababa tapınağında geçmektedir ki Zababa Sümer savaş tanrısıdır. Bu tanrıyı Hurriiler aracılığı ile panteonlarına, dini törenlerine ve bayramlarına dahil ettiklerini söylemek yanlış olmaz kanaatindeyim. Zababa tapınağın yapılan bayram törenleri hakkında ayrıntılı bilgi Mustafa Selçuk Ar'ın "Etiler'de Bahar Bayramı Törenleri" yazısıyla verilmiştir.

Hattuşa'da bugüne kadar yapılan kazılarda 5 büyük tapınak ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan en büyüğü 1 nolu tapınak olarak adlandırılan Fırtına Tanrısı tapınağıdır. Yazılıkaya'nın diğer tapınaklardan farklı bir yapısı vardır. Sadece bir ya da iki tanrının kutsandığı bir tapınak değildir. Burada Hitit devletinin resmi panteonu içindeki pek çok tanrı betimlenmiştir. Burada betimleri görülen tanrılar çoğunlukla Hurri kökenli olduklarından ve Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye bölgesinden geldiklerinden burası Mezopotamya'daki yeni yıl bayramının kutlandığı kent dışındaki özel bir bina gibidir. İlkbaharda başlayan yeni yıl, Mezopotamya'da, kentin dışındaki Akitu evine düzenlenen bir geçit resminden sonra, orada fırtına tanrısının önünde toplanan tanrılara törenler düzenlenmesi ve onların kral ve kraliçeye bayrama katılanlara ve tüm ülkeye "ömür" vermeleri ile kutlanırdı. (Dinçol, 1982: 82-83).

Bir başka Hurri kökenli bayram da Hişsuva bayramı olarak adlandırılan 8 gün süren ve 13 tabletlik bir seri oluşturmaktadır. Bu bayram belirli aralıklarla icra edilecek bayramlar arasında yer almaktadır. Bu bayramda özel bazı kurbanlar da yapılabilmekteydi (Dinçol, 1982: 86).

Bayramlara ait belgeler Hattuşa'da bulunan çivi yazılı binlerce tablet içindeki en büyük belge gurubunu oluşturur. Bunlarda icra edilen dinsel bayram törenleri adım adım ve en ince ayrıntılarına varıncaya kadar anlatılmıştır. Bu bakımdan bayram metinlerinin törenin nasıl yapılması

gerektiğini gösteren birer uygulama yönergesi olarak kabul etmekte mümkündür. Bir tanrının rahibi, elinde böyle bir metin varsa onu uygulayarak, töreni eksiksiz icra edebilir. Bayram törenleri genellikle birbirine benzer işlemlerin belirli bir sıra içinde yapılmasından meydana gelmektedir.

Tipik bir bayram töreni şöyle özetlenebilir: bayram sabah başlar. Kral, tören giysileri giymiştir, kraliçede yanındaysa o da tören kıyafetindedir. Onların giyindikleri özel mekan önünde, saray görevlileri ve bütün soylular beklemektedir. Kral ve kraliçe dışarı çıkar onların önünde bir saray görevlisi ve muhafız yürür, diğerleri arkadan gelirler. Çeşitli müzik aletleri çalan çalgıcılar, kralın önünde ve arkasındırlar çalgı çalar ve dans ederler. Bazıları kırmızı elbiseler giymiştir. Kimileri kralın yanında durur, ellerini yukarı kaldırır ve oldukları yerde dönerler; ilahiler de okurlar. Kral tapınağa girmeden, çalgıcılar, ilahiciler ve bazı rahipler içeri girip yerlerini almışlardır, kral kapıya gelince dansçılar bir kez daha dönerler. Kral ve kraliçe tapınağın ön avlusunda dururlar. İki saray görevlisi kral ve kraliçeye su getirirler onlar ellerini yıkarlar; saray görevlilerinin başı onlara bir bez verir onlar ellerini kurularlar. Kral ve kraliçe tapınağa girince reverans yaparlar. Bu sırada bazı ilahiler okurlar. Sonra aşçıların başı kurban etleriyle gelir ve ondan parçaları tapınağın kutsal yerleri olan ocak, taht, pencere ve kapı sürgüsüne koyar; krala sıvı kurban aktırmaya mahsus kaplı şarap sunar. Kral ona elini dokundurur. Bunu üzerine aşçıların başı kralın yerine, kutsal yerlere şarabı aktırmak sıvı kurban yapar. Kral tekrar reverans yapar. Çalgıcılar, ilahiciler ve duacılar dışarı çıkarılır. Kralın hükümdarlık simgeleri olan, ucu kıvrık asayı, altın mızrağı ve diğer bazı eşyayı içeri getirirler. Kral ve kraliçeye tekrar el yılmaları için su verilir ve arkasından tekrar elleri kurulanır. Kral ve kraliçe bu sırada tahta oturmuşlardır. Bundan sonra bayramın önemli bir bölümünü oluşturan dini yemek faslı gelir. Kral ve kraliçenin dizlerine giysilerini kirtetmemeleri için bir örtü konulur. Sofracıların başı kutsal masaya getirilir. Saraylılarının başı ile sofracıların başı masayı birlikte tutarak, kralın önüne yerleştirirler. İşleri bazı biten bazı görevliler dışarı çıkar, bazıları kurban ekmelelerinin bulunduğu sepetlerin yanına çömelirler. Getirilen bir tatlı ekmeğin elden ele saray görevlilerinin başına ulaştırılır; o ekmeği tanrıya ve altın

mızrağa böler (ekmek kırma dinsel törenlerde çok geçen bir işlemdir) ve sonra yine elden ele dışarı gönderir. Bu sırada avluda bulunanlarda hazırlanmıştır. Bunların içinde prenslerde bulunur. Bir görevli haberciye onunda müzisyenlere haber göndermesi üzerine çalgıcılar yerlerini alırlar, ilahiciler, duacılar ve diğerlerine kendi yerlerine giderler. Aşçılar, yiyecek ve içeceği dağıtır. Bu arada krala "bira da versinler mi?" diye sorulur ve toplananlara bira da sunulur. Kral, önündeki masanın üzerindeki örtüyü çeker ve bir yana atar ve saray görevlilerinin çömeldikleri yere atarsa onlar saray muhafızlarının olduğu yöne atarsa muhafızlar, sofra örtüsünü kaldır ve sofracılara verirler. Sonra kral gözüyle bir işaret yapar, süpürücüler yeri süpürmeye başlar. Kral ve kraliçe tekrar ellerini yıkar ve kurularlar. Önceden yeterli miktarda kurban içkisi hazırlanmıştır. Kral ve kraliçe ayakta durarak sırayla çeşitli tanrılara içerler. Bu sırada çalgıcılar sazlarını çalarlar, fakat şarkı söylemezler. Bütün tanrılara bu işlem yapılır. Sonra bir saray görevlisi gelerek, Krala altın ve gümüş sunulacağını bildirilir. Sofracılar da biri beyaz biri kırmızı renkli iki özel ekmeği getirip, pencerenin önüne yerleştirirler. Bunların üstünde peynir vardır. Ayrıca, önlerinde tören kıyafetlerini giymiş içki sunucunun yürüdüğü haberci ve maden ustaları gelirler; gümüşten yapılmış iki boğa başı getirmişlerdir. İçki sunucu, boğa başını boynuzlarından tutarak ocağın yanına sıvı kurban akıtır. Sonra biraz önce pencerenin yanına konulan ekmekleri alırlar boğa başlarını tekrar şarapla doldurup dışarı götürürler. Onları orada bulunanlara dağıtırlar. Kral ve kraliçe bir sıra tanrıya içerler. Sonra çeşitli görevliler ve orada bulunanların krala saygı sunmaları gelir. Saraylıların başıyla içki sunucu gelirler saraylının mantosu elindedir. İçki sunucu bir gümüş kadehle krala şarap verir saraylıların başı yüzü krala dönük olarak geri geri yürür ve ocağın yanında durur. İçki sunucu kralın karşısında eğilir; saraylıların başı yere bıraktığı mantoyu alır ve krala götürür. Krala içki sunucunun verdiği gümüş kadehi sol eliyle alır. İkisi de ocağın yanına giderler. İçki sunucu oraya çömelir, saraylıların başı dışarı çıkar. Sonra içeri giren bir kadeh taşıyıcı, içki sunucunun yanına çömelir, ondan kadehi alır ve dışarı götürür. Hizmetkarlar ekmek sepetleri ve pişmiş et getirirler ve krala sunarlar. Ocağın yanına çömelen içki sunucu ayağa kalkar

ve kralın önünde reverans yapar. Sonra ekmek sepetini alarak dışarı götürür. Haberci hazır bulunan vatandaşları ve herkesi kaldırır onlar ayakta dururlar. İki saray görevlisi, krala ve kraliçenin dizlerindeki örtüyü alırlar. Kral ve kraliçe ayakta durarak, güneş tanrısına içerler. İlahiler okunur bütün müzisyenler çalgılarını çalarlar ve şarkı söylerler. İçki sunucu dışarıdan bir kurban ekmeği getirir krala verir. Kral onu böler içki sunucu onu tekrar dışarı götürür. Bu işlem bitince önceden kralın önünde birkaç kez eğilerek saygılarını sunmuş olan topluluk dağılır, sonunda kral ve kraliçe de tapınağı terk ederler (Dinçol, 1982: 86-87).

D. GELENEK VE GÖRENEKLER

1. Hayat Tarzı

Hurriyer anaerkil bir toplundu ve dolayısıyla onlarda kadın hakları çok üstün bir yer tutuyordu. Yakın akrabalar arasında evliliğe müsaade ediliyordu. Orta Hitit kraliçeleri Aşmunikal ve Nikalmati ile III. Hattuşili'nin eşi Hurriili Puduhaspa'nın Hitit tarih, siyaset ve sosyal yaşamında önemli bir rol oynamaları, anaerkil Hatti etkileri yanında Hurri tesiriyle açıklanabilir. Urkiş ile eşitlenen Tell Mozan'ın kraliyet depolarında ele geçen çok sayıdaki mühür baskıları arasında Kraliçe Uqnitum'a ait olanların sayısı oldukça fazladır. Bu bulleler erzak küplerine yapıştırılmıştır. Bundan da kraliçenin tıpkı sonraki Hurro-Hititli meslektaşları gibi sarayda mülkiyet hakkı olduğu ve saray idaresinde önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu anaerkil bir toplum yapısının var olduğunu ve kraliçenin semitik kökenli adına rağmen katiyetle Sami kökenli olmadığını ortaya koymaktadır. Onun beyi Tupkiş'in adı ise kesinlikle Hurrice'dir (Ünal ve Girginer, 2007: 103).

2. Ölü Gömme Adetleri

Nuzi'de bulunan bir metinde (HSS XIII, 165 (1)'in 2-3. satırları) Kral Parratarna öldü ve yakıldı deniyor. Bu Hurriyeri yöneten krallıkların Hint-Avrupalı kökeninin bir işaretidir. Söz konusu pasaj literatürde ölü yakımı için ilk edebi

delil ve önemli bir kronolojik dayanak olarak kullanılmıştır (Alpman, 1981b: 315)

Hurri merkezlerinden biri olan, Amik ovasının batısında bulunan Tell Açıana'da orta ve geç tunç çağına ait VIII.-I. yapı katlarında intramural mezarlar bulunmuştur. Mezarlar, oda tabanları altına veya evlerin yakınlarındaki açık alanlara, bazen de çöp çukurlarına yapılmıştır. Tell Açıana'daki mezar türleri aşağıdaki gibidir (Akyurt, 1998: 83-87).

Basit toprak mezarlar, Tell Açıana'daki en yaygın mezar türü basit toprak mezardır. Mezarlardan dördü bulundukları konuma göre VII. yapı katına verilmişlerdir. VIII. yapı katında 4, VI. yapı katında 4, V. yapı katında 28, IV. yapı katında 34, III. yapı katında 6, II. yapı katında 8, I. yapı katında 4 mezar bulunmuştur. Söz konusu mezarlarda yön birliği yoktur.

Tel Açıana'da 12 çömlek mezar VI. – IV yapı katlarında bulunmuştur. Bir mezar VII. yapı katındadır. VI. yapı katında bir, V. yapı katında 2, IV. yapı katında 8 mezar bulunmuştur. Bu mezarlarda, genellikle çömlek tipi mutfak kapları kullanılmıştır. Mezar kabı olarak kullanılan derin bir çanağın ağzı bir tabakla kapatılmıştır. 9 nolu mezarda, mezar kabı olarak bir amphoranın yarısı kullanılmıştır.

Tell Açıana'da yakma gömme içeren 10 urne açığa çıkartılmıştır. Bunlardan en eskisi V. yapı katında bulunmuştur. V. Ve IV. yapı katlarında birer, II. yapı katında 3 ve I. yapı katında 5 urne saptanmıştır. Urne olarak iri bir çömlek parçası, yonca ağızlı testi veya amphora tipi kaplar kullanılmıştır. Yonca ağızlı bir bardakla kapatılmıştır.

Tell Açıana'da tek küp mezar IV. yapı katında bulunmuştur.

Tell Açıana'daki 2 ahşap sanduka mezar örneğinden biri V. yapı katında, diğeri VII. yapı katında bulunmuştur. VII. Yapı katında bulunanı, daha çok bulunduğu yer açısından önem taşır. Söz konusu mezar, Yarım Lim sarayının orta bölümünde, 17 nolu odada yer almaktadır. 2 evreli olan bu odanın tabanı, sarayın tabanının 2.30 m. Altında yer alır. Merdivenle ulaşılan odanın girişi, güneydoğu duvarındadır. Kapı lentosu, pervazlı ve odanın lento düzeyine kadar olan bölümü 3 sıra iyi işlenmiş bazaltla kaplıdır. Güneybatı duvarı önünde 1.35-0.65 m. Ölçüsünde ahşap sandık içinde, her köşesinde

bir kafatası ve bacakları ortada olan üst üste 4 iskelet bulunmaktadır. Sandukanın hemen üzerinde küçük bir çocuğa ait kafatası ele geçmiştir. Cesetlerle ilgili herhangi bir eşya ise bulunmamıştır. Odanın kuzey köşesinde ise kümnü alında odun külü, kömürleşmiş odun, çoğu oldukça yanmış hayvan kemikleri, biri ateşten etkilenmiş 4 alabastro vazo ve 3 çömlek bulunmuştur. Taban üzerinde ateş olmadığından, bunların başka bir yerde yakıldıktan sonra toplanarak, oda toprakla doldurulmadan önce buraya getirildiği düşünülmektedir.

Gömme biçimleri şöyledir:

Basit toprak, küp ve ahşap sanduka mezarlarda 128 birey saptanmıştır. Cesetler yaş ayrımı yapılmaksızın basit toprak mezarlara dorsal, yarı hoker veya hoker şeklinde, ahşap sanduka mezarlara ise dorsal şeklinde yatırılmıştır. Çömlek ve küp mezarlardaki bebek ve çocuklar hoker şeklinde yatırılmıştır.

VII. yapı katındaki basit toprak mezarlardan dokuzunda ikişer, birinde 3 iskelet saptanmıştır. Çift gömmeli mezarların altısında ve 3 gömmeli mezarda bebek ve çocuklar yetişkinlerle beraber gömülmüşlerdir. Çömlek mezarlardan yalnız birinde çift gömme bulunmuştur. Bir amphoranın yarısının kullanıldığı bu mezarda, üstte, bir bebeğe, diğeri yetişkin kadına ait 2 kafatası ve bunların altında diğerkemikler karışık durumda bulunmuştur. Kullanılan kabın özellikle yetişkin için küçük olması nedeniyle, cesedin etler kemikten ayrıldıktan sonra gömüldüğü şeklinde mantıksal bir olasılık üzerinde durulmaktadır.

Yakma gömme ile ilgili, Tell Açana urnelerindeki birer gömmeden üçünün genç, birinin yetişkin, bir değerinin ise çocuk olduğu saptanmıştır.

Tell Açana'da mezar eşyası basit toprak, küp ve ahşap sanduka mezarlarda daima içine, bazı çömlek mezarlarda hem içine, hem dışına bırakılmıştır. 6. nolu urnenin hem içine hem de dışında, diğerkemiklerin ise içinde mezar eşyası ele geçmiştir.

121 mezardan yalnız bir bebeğe ait olan 2 nolu çömlek mezarda herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Diğerlerinde en azından bir kap bulunmuştur.

Tell Açıana'da Orta ve Geç Tunç Çağına ait çok sayıda ceset gömmelerin yanında herhangi bir silah veya alete rastlanmamasına karşın, bir bıçak ve kabza parçasının urne içinde bulunması, böylesi bir adetin bu merkeze yakma gömmeye geldiğini düşündürmektedir (Akyurt, 1998: 140)

E. SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

Avcılık önemli bir gıda kaynağıdır. Bu tarımla uğraşmadıkları anlamına gelmemektedir. Hurriler göç ettikleri bölgede yani Mezopotamya'da tarıma müsait topraklar elde etmişlerdir. Maalesef Hurrilerle ilgili kaynaklar daha çok yönetim, hukuk ve dinle ilgilidir (Wilhelm, 1989: 41)

Yakın doğuda ve Akdeniz'de özellikle son tunç çağı saray ekonomisi çağı olarak bilinmektedir. Ekonomide en önemli sektörlerden biri olan zirai üretim üzerinde saray sınırlı bir kontrole sahiptir. Özel kayıtlardaki tanımlamalar, sık sık komşu arazilerinin topraklarına atıfta bulunarak, kraliçe ya da sarayınkiyle karşılaştırarak şahsi mülkiyetlerden bahseder. Saray ve köy arasındaki ilişkinin nasıl tanımlandığı çok açık değildir (Wilhelm, 1989: 42-48).

Nuzi'deki belgelere dayanarak Hurri toplumunun şematik olarak gösterebiliriz (Alpman, 1988: 41-57):

Nuzi'deki rejim şekli⁴

Kral ve ailesi

Hazannu'lar (Belediye başkanı, baş hakim)⁵

Halzublu ve Daiianu'lar (Bölge denetçisi, yargıç)⁶

Katipler

Kapı muhafızları

⁴ Nuzi kazılarında büyük bir saray harabesi ortaya çıkarılmıştır. Bu saray, Nuzi'de idareci bir zümrenin varlığının en belirgin delilidir.

⁵ Nuzi Şehrindeki idarede kral ve ailesinden sonra gelirlerdi. Bölgenin veya şehrin güvenliğinden sorumluydular.

⁶ Adoption metnlerinin yazılmasında önemli rol oynuyorlardı. Kontratlar bu yüksek memurların önünde yapılıyordu.

Nuzi'deki halk

Hürler

Rahipler

Gayrimenkul ve menkul sahipleri (orta sınıf)

Meslek Sahipleri

Yarı hürler

Köleler

Yerleşik yabancılar

Halk yukarıda belirtildiği Nuzi şehri halkı devrinin geleneklerine uygun olarak bir takım sosyal sınıflara ayrılmıştır. Bunların başında hürler vardır. Hürler de bazı sosyal tabakalara ayrılmıştı. Bunların başında rahipler geliyordu. Metinlerin yazılmasında mabedin önemli bir yeri olduğunu görüyoruz. Bir anlamda yapılan anlaşmaların tanrı güvencesi altına alınması denilebilir. Diğer bir sınıf olan Gayrimenkul ve menkul sahipleri yani orta sınıftır. Bunların arasından zengin bir sınıfta ortaya çıkmıştı. Bugünkü toprak ağası gibiydiler. Bu kimseler çok odalı büyük malikânelerinde ailesi ile birlikte oturuyorlar maiyetlerinde cariyeleleri, yanaşmaları, hizmetkarları, köleleri yer alıyordu. Böylece bunlarla büyük bir aileyi oluşturuyorlardı. Bunların yaşantıları sarayın ve prenslerin yaşantısını andırıyordu. Buna örnek olarak, Nuzi kazılarında çok odalı evi ortaya çıkarılan Tejbittilla ailesini gösterebiliriz. Varlıklı aileler satış – adoptionu yoluyla diğer gayrimenkul sahiplerinden elde ettikleri taşınmaz malları tekelinde topluyorlardı. Adoption metnlerinde toplum yapısı bakımından bize yansıyan, hürler arasında diğer bir sınıf da meslek sahipleridir. Bunlar; demirci, dokumacı ve marangoz gibi örnekleri verebiliriz. Bunlar üretici durumdadırlar. Bunun yanında emeğin karşılığını almak için ziraat işlerinde çalışanlar, çobanlık, çamaşırcılık yapanlar, devrin inanaşına uygun olarak fal bakıcılığını kendisine meslek edinenerler vardı. Şahitlik müessesesini kendine meslek haline getirmiş kimseler de vardır. Bunları bu günkü emlak komisyoncularına benzetmek mümkündür. Çünkü şahitlik yapan kimseler, tableti yazdıkları gibi satışı yapılan teslim edilecek taşınmaz malın (tarla, ev, bahçe) ölçümlelerini de yerine getiriyorlardı. Şahitler

ayrıca satışı yapılan gayrimenkule karşılık, değer olarak verilen malın (arpa, darı, buğday, bronz, bakır, gümüş, öküz, koyun v.s.) teslimini de yerine getirebiliyorlardı. Gayrimenkul malın ölçülmesi ya da teslimi, karşılığında değer olarak verilen malın ölçülmesiyle de teslimi ayrı gruba dahil şahitler tarafından da yapılabilmekteydi. Metinlerde başka şehirlerden gelen şahitler de zikredilmektedir. Adoption metnlerinin şahitler kısmı içinde, kadın veya erkek hemen her sınıftan insanlar yer alabiliyordu. Yarı hürler, zengin ya da soylu ailelerin yanında oturmakta, onların himayelerine karşılık günlük hizmetlerinde bulunmaktaydılar. Ekonomik durumu bozulan hürler kendilerini garanti altına almak için belki de böyle bir himayeye başvuruyorlardı. Fakat bunlar diğer mal mülk sahibi hürler gibi satış – adoptionu yoluyla mal mülk sahibi olabiliyor; kız veya erkek evlatlık alabiliyorlar; kendi mesleklerini efendilerinin himayesi altında sürdürebiliyorlardı. Hatta maiyetlerinde köleleri dahi vardı. Ancak, ekonomik durumları düzeldikten sonra, efendilerinin yanından ayrılabilirler miydi? Veya kazançlarının bir kısmını onlara mı veriyorlardı? Yoksa elde ettikleri, efendilerinin de malı mı sayılıyordu? Bu sorulara adoption vesikalarının ışığı altında cevap verilememektedir. Fakat bu kimseleri köle statüsü altında görmek de güçtür. Kölelerin soylu veya varlıklı kimselerin ya da ailelerin yanında günlük işlerin görülmesinde çalıştırılmaktaydılar. Onlar istenildiği şekilde satılabilir ya da devredilebiliyordu. Kölelerin içinde meslek sahibi olanlar da vardı. Bu devirde insanların köle durumuna düşmeleri, ekonomik durumlarının bozulması sonucu olduğu bir geçektir. Savaşlar, köleliğin, köle ailelerin nesilden nesile devam etmesinde bir faktördür. Bu köleler satın alma yoluyla başka memleketlerden getirilmiş olabilirler. Yerleşik yabancılar bu kimseler satış-adoptionu yoluyla kendisini evlat edindiren mal mülk sahibi olabiliyor, bir kimsenin evinde kalabiliyor, evlenebiliyordu. Metinler de ayrıca, ait olduğu memleket zikredilmeyen yabancı sakinlerin şahit olarak yer aldığı da görülmektedir. Öyle anlaşıyor ki bunlar her türlü sosyal yaşantıya iştirak edebiliyorlardı (Alpman, 1988: 50-57)

F. HUKUK

Hurri hukukuna ait bilgileri Nuzi (Yorgan Tepe)'de yapılan kazılarda M.Ö. 2000 yılına rastlayan ikinci katmanda çıkartılan 4000'e yakın belgeden öğrenmekteyiz.

Kerkük'ün yakınlarında bulunan bir höyükten köylüler tarafından kıymetli eşya ele geçirmek maksadıyla yapılan kaçak kazılarla birçok hukuki belge meydana çıktıktan sonra, 1925 yılından beri yine bu çevrede bulunan diğer bir höyükte yani Yorgan Tepe'de sistematik kazı çalışmaları yapılmaya başlandı. Belgelere göre bizzat Kerkük'ün eski adının Arapha olduğu bilim adamları tarafından tespit edilmiştir. Arapha Hurrier zamanında Mitanni krallığına bağlı küçük bir krallığın merkeziydi. Yorgan tepe 2000 yıllarına kadar Kasur, Hurrier zamanında ise Nuzi adını alan küçük bir kasabayı kaplamaktaydı. Hurrier zamanına ait olan Nuzi belgelerinin önemi, birkaç nesilden ibaret olan büyük bir malikane sahibinin tam ve hepsi bir bütün teşkil eden ve 1000'den fazla belgeyi içeren arşivin ele geçmesiyle bir kat daha artmıştır (Kinal, 1941: 1031).

1. Aile Hukuku

Hurrier'in kültür tarihi bakımından eski Önasya'daki (Anadolu, Mezopotamya ve Mısır) etkinlikleri dikkat çekicidir. Hukuk alanında söyleyeceklerimiz bunlardan sadece bir kağıdır: Aile hukuku içinde yer alan, evlatlık, gelin, içgüveyi, yandaşma, köle, v.s. gibi kimseleri aile içine almayı yansıtan adoption müessesesi, enteresan uygulamaları ile bize daima Hurrier'i hatırlatmaktadır. Biz burada modern hukukun medeni kanun içinde yer alan intifa hakkının(yararlanma hakkının) Hurrier'de uygulandışı üzerinde duracağız: bize bu konuda Yukarı Dicle bölgesindeki Nuzi (Yorgantepe) çivi yazılı vesikaları yardımcı olmaktadır (Alpman, 1994: 247-248).

Elimizde konumuzla ilgili HSS V 59 ve HSS IX 22 numaralı çivi yazılı Akkad dilinde kaleme alınmış iki Nuzi metni vardır. Hurri-Mitanni devletinin hakimiyeti altındaki (M.Ö. 1500-1350) yukarı Dicle bölgesinden ele geçen bu iki metinden ilki gerçek anlamda evlatlık almayı (adoptio fili loco-adoption au

sens propre) yansıtır. İkincisi ise, ölünceye kadar bakmak akdi (pension viagère) ile ilgilidir (Alpman, 1994: 248).

Nuzi'de evlilik, bütün yakın doğuda olduğu gibi, hukuki bir sözleşmeden ibarettir. Damat kayınbabasına gücüne göre bir meblağ verirdi. Genç kız da müstakbel eşine eşya ve elbise yani çeyiz getirirdi. Hititlerde, Asurlularda ve İbranilerde olduğu gibi Nuzi aile hukukunda da levirat geçerliydi. Yani kocası ölen bir kadın ölenin en yakın erkek akrabası ile evlenir. Keza çocuksuz bir kadın, kocasına kendi caryesini vermeye mecburdur (Kınal, 1941: 1062)

Bu aile hukuku, Tevrat'taki ananelere çok benzer bunun içindir ki Gordon bu adetlerin Filistin'de oturan Hurri'lerden miras kaldığını Hurri'ler yoluyla İbranilere geçtiğini idea eder. Fakat levirat adoption ve carye verme gelenekleri bütün Önasya'ya aittir (Kınal, 1941: 1062)

2. Ticaret Hukuku

Nuzi'de bir nevi tımar uygulaması vardı. Tımar sahipleri arazilerini satamazlar ancak miras yoluyla başkasına geçirebilirlerdi. Nuzililer bu yasağa karşı bir hile düşünmüşlerdi: Arazisini satmak isteyen, müşteriyi önce evlatlık (adoption) edinir, evlatlık da arazi sahibine hediye "qištu" ismi altında uygun bir meblağ verirdi. Bütün bu işlemler şahitler huzurunda yazılıyor ve imzalanıyordu. Bu bilgileri aldığımız arşiv Nuzi'li Tehip-tilla ailesine aittir. Bu aileye ait mukaveleler beş nesil gösterirler. Bu nesiller boyunca, yani bir asırdan fazla bir zaman içinde Nuzi isimleri Hurrice'dir buna karşın katiplerin isimleri Akadca'dır (Kınal, 1941: 1031).

G. SANAT

Hurri medeniyeti o kadar zengindir ve o kadar geniş bir alana yayılmıştır ki, neyin Hurri neyin ne derece Hurri olduğu bile tartışma konusu yapılabilir. Güçlüklerin başında Hurri sanatının bir tarifinin yapılamadığı, ilgili malzemenin çok dağınık, kesin tanımlanmasının yapılmaması ve yabancı merkezlerde bulunmuş olması gelmektedir. (Ünal, Girginer, 2007: 103).

Hurricce konuşanların iskan ettiği bölgenin maddi kültürü sosyal, dini ve edebi kültürü kadar eklektiktir. Geç tunç çağındaki yayımlarına kadar Hurriyer, en az bin yol boyunca Zagros vadilerinden Akdeniz kıyılarına kadar yayıldıkları çeşitli kültürel sınırlarda, çeşitli kültürlerce asimile edilmişlerdir. Maddi kültürün hiçbir kategorisinde, zamanda ve mekanda bu dağılama uyan artistlik ifadenin bir sürekliliği yoktur. Kuzey Mezopotamya üzerinde Mitanni hegemonyasının sonucu olarak uzak mesafe ticaretinin gelişmesi cam, gliptiks, seramik üretimindeki teknolojik yeniliklere itici güç sağlamıştır. Aslında bu teknolojik yenilikler uzak ve çok daha geniş bir alana aktarılmıştır. Bununla birlikte Hurri sanatından ziyade Mitanni sanatından bahsedilebilir. Fakat homojen bir durum söz konusu değil. Bölgesel farklılıklar yerel tecrübeler ve geleneklerden adapte edilen yeni moda ve teknikler olarak bölgesel ayrılıklar değişmeden kalmıştır. Mitanni sanatına dair kanıtlar ise önyargılı ve dağınıktır. Anıtsal sanat ve mimari, el sanatlarından daha ağır basmamaktadır. Mitanni'nin doğu ve batı çevresindeki bölgesel sitelerde bu sanat ürünleri yoğunlaşmaktadır. Tespit edilmiş en eski tarihli, bu döneme ait yerleşim Alalah (Tel Açana)'dır. Tel Açana'nın IV. katındaki saray, VII. kattaki öncelinin tam karşısındadır ve bilinen geleneksel bir plana sahiptir; merkezi ana oda ve daha küçük yılanma ve depo alanlarıyla çevrilidir. Dikdörtgen merkezi odaya merdivenli bir yol ile dolaylı olarak ulaşılır ve burada bir giriş hölü vardır. Bir avluya açılan anıtsal sütunlu galeriyle ayrılır. Bu düzenleme Bit Hilani planının önceli olarak kabul edilir (Stein, 1982: 80).

Tuşratta'nın Firavuna gönderdiği mektuplarda adı geçen süs eşyalarına bakarsak, Vaşşukani sarayında ve Mitanni ülkesinde gelişmiş bir sanat faaliyetini gözlemliyoruz. Dağ kavimlerinin tasviri sanatı konusunda birçok motiflerin Hurri menşeli olduğunu iddia edilmektedir. Diğer motifler çok eski zamanlardan beri Sümerlerde mevcut olmasına rağmen, Hurriyer tarafından Greklere, öteki taraftan Asurlara kadar yayıldığını kabul edilir. Bu motifler şunlardır:

Dinde özellikle bir hayvan, bir insan veya muhtelif hayvanların haltası olan demon, şeytan tipleri yapıldır. Mesela kuş başlı, kanatlı insan, aslan başlı sphinks. Sümerlerden alınmış motifler arasında özellikle ayakta duran

iki demon arasında hayat ağacı veya içinden hayat suyu fışkıran bir kabı tutan Gılgamış şekli sayılabilir.

Dini olmayan sahalarda dahi harp ve av sahneleriyle süslenmiş saray bezekleri vardır.

Bazen demonların elleriyle kaldırılmış güneş kursu motiflerinin Mısır'dan alınmış olması muhtemeldir. Fakat Hurriier buna özel bir şekil vermişlerdir (Kınal, 1941: 1065-6)

Hurriier kendilerine özgü yetenekleriyle belirli konularda üstünlük sağlamışlardır. Bunların en başında sanat, el işçiliği teknikleri gelir. Fildişi, mühürcülük ve madencilikte çok başarılı olmuşlardır. Sümerce tıbira/tabira "bakır ustası" sözcüğünün Hurri asıllı olduğu sanılmaktadır. Cam işçiliği konusunda elipakku "Cam" kelimesinin Hurrice bir sözcük olarak Akadça'ya girmiş olduğunu anımsatmak, at eğitimiyle ilgili olarak da Nuzi, Boğazköy, Ugarit, Alalah ve Assur'da bulunan at terbiyesiyle ilgili uzun ve teknik bilgilerle dolu tabletleri göz önünde bulundurmak yeterlidir. Bunlar arasında Boğazköy'de ele geçen Kikkuli Metinleri en iyi bilinenlerdir. Hurriier'in Ugarit'te asker ve zanaatkar olarak çalışıyor olmaları, onların sanatta ne derece önemli rol oynadıklarının başka bir kanıtıdır.

1. Heykel ve Yontu

Hurri heykelticiliği üzerindeki bilgimiz de mimarlık alanındaki kadar belirsizdir. Mitanni kralı Baratarna'nın bir uydu kralı olan İdrimi'ye ait heykeli Hurri sanatına bağlamak isteyen A. Moortgat'ın önerisi bir yakıştırmadan ileriye gidemez. Barthel Hrouda Açıana'da gün ışığına çıkan ve şimdi Britiş Museum'da bulunan bu heykeli haklı olarak Lübnan'da elde edilen benzer stildeki bronz heykelticilerle birlikte Suriye yöresinin yaratıları olarak kabul etmektedir. Strommmenger ise bu heykelin Suriye sanatının bir ürünü kanısındadır. Buna karşılık İdrimi heykeline stil bakımından büyük benzerlik gösteren ve Moortgat tarafından tarafından, Mitanni sanatıyla ilgili görülen Assurdaki Asur Tapınağın'nın çeşmesine ait kabartma; hiç olmazsa konu bakımından bazı Hurri sanatı özellikleri gösteriyor başlığı ve eteği, dağ

simgesi olan küçük tepeliklerle süslü, büyük figürü bir “dağ tanrısı”, vazocuklarından su fışkıran iki kadın figürünü de “kaynak tanrıçaları” olarak tanımlamıştır. Ayrıca bu dağ tanrısının Sümer-Akad yörelerinin değil, dağlık bölgede oturan Hurrilerin bir tanrısı, bir yaratısı olabileceğini söylemiştir. Bu kabartmanın kazıdan kırılmış, çok parçalı halde bulunuşu da Mitanni eseri olmasıyla açıklanmıştır. Gerçekten bu eser Mitanni egemenliği döneminde yapılmış ve Asur bağımsızlığı sırasında tahrip edilmiş olmalıdır. Böylece, bu kabartmanın dağ tanrısı figürü açısından Hurrilerin isteğiyle yaptırıldığı ancak onunu bir Suriyeli usta tarafından Suriye üslubunda işlendiği anlaşılmaktadır (Akurgal, 1995: 126).

Açana (Alalah) da bulunan ve şimdi Antakya Müzesinde korunan öteki heykel ve kabartmalara gelince, onlar daha çok Anadolu Hitit sanatının taşra ürününü örnekleri arasında yer alırlar. Bunlardan İdmi Sarayında bulunan Aslanlar, büyük ölçüde stilize edilmiş olmakla beraber; açık ağızları, dışarı çıkmış ve alt dudaka yapılmış dilleri, kübik yüz biçimleriyle, Hitit sanatı aslan tipine girerler. Üzerinde Kral IV. Tutthaliya'nın hiyerogliflerinin bulunduğu kabartma ise, üzerinde bulunan iki figürün elbise ve saç biçimi, el ve kol duruşlarından belli olduğu gibi, katıksız bir Hitit eseridir. Açana'da bulunan bu heykel ve kabartmaların Mitanni sanatıyla bir ilgili bulunmamasına karşın, Nuzi (Yorgantepe)'de açığa çıkan aslanlar, büyük olasılıkla Hurri ustalarının elinden çıkmış olmalıdır. Çünkü Nuzi sahiden Hurrilerin yoğun olarak oturdukları bir şehirdir. Nuzi kazı raporunda yayınlanan iki pişmiş toprak aslan heykelciği, birinden çok ayrı stilistik ve ikonografik özellikler taşımaktadırlar. Urkiş'te bulunan bir tunç aslan heykelciği de bütünü farklı bir üslapta yapılmış görünüyor.

Hititlere din, mitoloji ve edebiyat alanlarında büyük ölçüde etkiler yapmış olan Hurriier'in, kendine özgü bir heykel sanatının bulunmayışı ilgi çekmektedir.

2. Seramik

Cam ve sırlı seramikler, Mitanni dönemi boyunca ilk defa yoğun olarak üretilen ve geniş bir alana dağıtılan, lüks ürünlerdir. Yakındoğu'daki en eski cam fabrikası henüz kazılmamıştır ve Mısır'da Amarna'dır. Çini için örnek şimdiye kadar Ugarit (Ras Sarmā) ve Emar (Meskene)'da bulunmuştur. Her ikisi de 13. y.y. tarihlidir. Fakat çoğu saray ve tapınak organizasyonlarının yerel endüstriler tarafından desteklendiği farz edilmektedir. Hayvan biçimli tılsımlar, figürler, boncuklar, kazanlar, levhalar çini, hamur ve renkli camdan yapılmıştır (Stein, 1982: 89).

Nuzi seramiği, Mezopotamya'daki erken dönem seramik geleneği ile yabancı etkilerin birleşiminden oluşmaktadır ve kendine özgü bir üslubu vardır (Resim 7). Çoğu koyu zemin üzerine (siyah- kırmızı) beyaz motiflerle süslenmiştir. Söz konusu kaplar basit geometrik ve bitkisel motifler ile kesin benzerlikler göstermektedirler. Nuzi seramiklerindeki kompozisyonlar siteden siteye çeşitlilik gösterirler. Nuzi seramikleri Tigris'in doğusundaki Zap vadisinden Amuk Ovasına, Batıdaki Orontes Vadisi'nden Babil'in güneyine kadar yayılmıştır. Alalah'ın batısında bitkisel motifler görülürken (Çizim 5) Mezopotamya'nın güneyinde ise keçiler, balıklar, kuşlar gibi doğadan alınan motiflerle beraber geometrik motifler hakim unsur olarak kullanılmıştır (Çizim 6). Daha sonra ise Alalah'da Açıana seramiği olarak bilinen örnekler (Resim 8) bunlardan gelişmiştir (Stein, 1982: 89).

3. Mühürler

Mezopotamya mühür sanatı içinde, ayrı bir üslubun temsilcisi olarak özellikle Nuzi'de ve geniş bir sahada da yayılmış olarak bir takım silindirik mühürler bulunmuştur. Bu küçük sanat örnekleri özellikle ikinci binyılın ortalarına ait sanatın incelenmesi ve tespiti için önem taşırlar. Bu mühürler aynı zamanda Hurri kültürünün bazı özellikleri hakkında bilgi verir. Bu ufak sanat eserleri hiç şüphesiz devirlerinin birçok özelliklerinin aynası olmuşlardır (Tosun, 1956: 2-3).

William Hayesward 1910'daki eserinde (The Seal Cilinders of Western Asia) Mitanni mühürlerinin Mezopotamya mühürlerinden ayrı bir üslup grubu teşkil ettiğini bilmiş ve bu grubu diğer üslup çeşitlerinden ayırabilmiştir. Fakat ona göre Mitanni mühürleri Rude Syro-Hittite üslubuna dahildir. Bu mühürlerin içerisinde çok ince işlenmiş olanları hiç dikkate almayıp rude yani kaba sıfatını vermesi nedeniyle yanlış bir tasnif yapmıştır (Tosun, 1956: 5).

Mitanni mühürleri adını ilk defa kullanan Robert Heidenreich, 1925' de Ön Asya mühürcülük sanatı üzerinde bir doktora tezi yayınlamıştır. Heidenreich'e gelinceye kadar Sümer, Babil, Asur ve Pers olmayan bütün Ön Asya silindir mühürleri Hitit adı altında toplanıyordu. Heidenreich'in bu eseri, ilk defa üslup özellikleri esas alınarak geniş manada tasnifler yapmış ve isabetli hükümlere varmıştır (Tosun, 1956: 9).

Hurri-Mitanni üslubundaki mühürler yalnız Nuzi'de bulunmamıştır. Bu üslupta işlenmiş mühürlere Nuzi'den başka Asur, Arapha, Sos, Tepe Giyan, Açıana, Şeker Pazarı, Ras Şamra, Filistin, Kıbrıs gibi gayet geniş bir sahaya yayılmış olarak rastlanır. Hurrilerin eserleri olması nedeniyle bu üsluba Hurri-Mitanni üslubu adı verilmektedir. Bu üslubun revaçta olduğu devirlerde Hurriier Mitanni devletini kurmuşlardı (Tosun, 1956: 48).

Hurri-Mitanni üslubunu daha iyi incelemek için bölümlere ayırmak gerekmektedir (Tosun, 1956: 48-56)

- a. Sausatar mührü üslubu: ancak içerik bakımından bu üsluba dahildir, teknik açıdan bu gruba giremez (Resim 9).
- b. Pirimitif örnekler: bu üslubun ilk örnekleridirler. Motif bakımından; bir ağaç, bir hayvan, bir insan vardır. Terkip bakımın motiflerden bir gruplaşmanın olmadığı görülür. Teknik bakımdan ise itina gösterilmeden işlendikleri ve kıymetli taşlardan ziyade "glazed compost" denilen harçtan yapılmış olmalarıdır (Resim 10).
- c. Nuzi baskıları: sayı bakımından en çok örnek veren gruptur. Nuzi dışında da rastlanmaktadır. Motif bakımından özellikle ağaç motifi olmak üzere b grubunun ayrıdır. Terkip bakımından gruplaşma görülmemektedir. Teknik bakımdan bu grupta seri işçilik ve glazed compost harcından

yapılmıştır. b ile c gurubunu birbirinden ayıran en önemli özellik b'nin daha ilkel olmasıdır (Resim 11).

d. Gelişmiş grup: bu grup c'nin özenle işlenmiş halidir. Genellikle hematit "jasper" veya bunlara benzer maddelerden yapılmıştır. motif bakımından ele alındığında c'deki tekdüzelige karşın zenginlik gösterir. Terkip bakımından gruplaşma yoktur. Teknik bakımdan ise itina ve malzeme değişikliği ile karşılaşılır. Glazed çompost ve seri işçilik yoktur (Resim 12).

d 1. Muahhar d grubuna örnek Hanıgalbat krallarından birinin Boğazköy'de bulunan mührüdür. Mührün üst tarafı kırıktır. Motif bakımından bir ağaç etrafında antitetik hayvan ve demon grupları görülmektedir. Terkip bakımından serbest bir gruplaşmanın olduğu görülür. Teknik bakımdan glazed compost değildir (Resim 13).

e. Kıbrıs'tan etkilennmiş: bu grupta motif bakımından göze çarpan hususlar hayvan başlı figürler ile kanatlı demonlardır. Terkip bakımından gruplaşma yoktur. Teknik bakımdan glazed compost'dan yapılmamıştır (Resim 14).

e 1. Girit'ten etkilennmiş: bu gruba örnek olarak gösterebiliriz (Resim 15).

Bu üslubu alt başlıklar altında inceledikten sonra bütün olarak ele alıp, motif, terkip ve teknik bakımdan inceleyelim. Bu üslupta heraldik faktör ile sıra prensibini görüyoruz. Heraldik faktörü belirtebilmek için mühürleri basarken bu noktayı göz önünde tutmak mecburiyetindeyiz. Sıra prensibi deyince tek sırayı kastediyoruz. Üstü üste iki sıra nadirdir (Resim 16)

Bu üslubun genel olarak özellikleri bir baş sahne bir ikincil sahne ve bir "vignette" görülür. Fakat hakim olana sıra ve düzendir. Çoğu glazed compost harçtan yapılmıştır. Bazen fayence steatit ve hematit de kullanılmıştır. Yuvalı kalem (drill veya tubular drill) hayvanların mafsal yerlerini, burun ve kuyruk gibi uzuvlarını belli etmek için kullanılmıştır.

H. MIMARİ

Hurri inşaat tekniği bu bit-hiann (?) ile karakterize edilen bir inşaatır. Sütunlu bir avlu ile hazırlanmış olan bu saray tipi, yeni tetkiklere göre

gerçekten Anadolu menşelidir. Ev inşaatına çok önem atfeden bilim adamları vardır. Asur'daki çok eski zamanlara ait binalarda ocak evi denilen bir batı tipinin korunduğu söylenmektedir. Bu ocak evi avlusuzdur. Bu tipin Hurrilere mi ait olduğunu, yoksa çok eski zamanlardan mı kaldığını bilmiyoruz. Ocak evin asıl şekillerinin kalkolitik çağlarda Tepegavra'da mevcut olduğu sanılıyor (Kınal, 1941:1067)

Doğu Anadolu Bölgesinde Hurri Kültür birliğinin ortak özelliklerinden biri mimari yapılarıdır. Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Van Bölgelerinde bu devre ait yuvarlak planlı yapı tipleri, geleneksel Hurri kültürünün önemli ve karakteristik özelliği olarak karşımıza çıkar. Yarı-Göçebe Hurri kavimleri tarafından yuvarlak çadır tiplerinin bir benzeri olan bu evler, çok pratik avantajları olduğu için kullanılıyordu. Genellikle 4 -13 metre çapında, ortasında merkezi bir direğe sahip olan tek kapılı bu yapıların duvarları, fazla kalın olmayan kurutulmuş kerpiçten yapılmıştır. Arı kovanına benzeyen bu yapıların çok geniş bir coğrafi alanda yaygın olarak kullanılmış olması, o devirde devamlı bir tehlikenin mevcudiyetine işaret etmektedir. Göçebe ve yarı-göçebe topluluklar tarafından yapılan bu saldırı neticesinde çok çabuk terk edilen bu evler, portatif ocaklarla ısıtılıyordu. Özellikle Erzurum Ovasında Karaz, Pulur ve Güzelova kazıları ile Elaziğ Bölgesinde yapılan kazılarda, portatif ocakların dini maksatlarla bezenmiş çok güzel örneklerine rastlanmıştır. Sonuç olarak, günümüzde bile yarı-göçebe Türk boylarının hala kullandığı tek direkli ve bunun hemen yanında bulunan ışık menfezi çadır tipleri, eski yuvarlak planlı evlere benzemekte ve dolayısıyla da yerli Anadolu karakteri taşımaktadır. Çünkü yarı göçebe Türk boylarının kullandığı yuvarlak planlı çadır tipleri, eski çağlardan beri en çok kullanılan ve günümüze kadar değişmeyen geleneksel yapı şeklini meydana getirmektedir. Nitekim bugün dahi Urfa civarında bu tip köy evleri vardır (Erzen, 1992: 17-18).

Hurri ülkesi içinde Nuzi'de ve Alalah'ta Mitanni kralığının birer valisi oturuyordu. Her iki kentte de Hurrice yazılı tabletler ve aşağıda göreceğimiz gibi Mitanni stilinde vazolar, mühürler ve duvar resimleri bulunmuştur. Bu duruma göre bu kentlerde Hurri tabakalarında gün ışığına çıkarılan yapıların hiç olmasa bir ölçüde Mitanni sanatkarlarının yarattısı olmaları akla yakın

gelmektedir. Nitekim birçok bilim adamı Alalah'taki Yarimlim ve Nikmepa sarayları ile Nuzi'deki Kral Saussatta'nın valisine ait sarayı Mitanni sanatına başlamışlardır. Ancak bu yapılardaki hangi özelliklerin Mitannilerle ilgili olduğun bulup çıkarmak için elimizde hiçbir ipucu yoktur. Nitekim gerek Yarimlim'in gerekse Nikmepa'nın saraylarında Mitanni özellikleri olarak önerilen "dirseklî" yapı planları ve ocaklı büyük dörtken salonlar aynı bilim adamlarının söyledikleri üzerine çok eski dönemlere, Cemdet Nasr sürecine, yani 3. binin başlarına kadar uzanmaktadır. Oysa o çağlarda Hurriiler mevcut olsalar bile henüz Suriye yörelerinde oturmuyorlardı (Akurgal, 1996: 125).

Bununla beraber Hrouda ve Naumann'ın her iki Tell Açana (Alalah) yapısında işaret ettikleri Ege etkileri Mitanni Krallığı dönemlerindeki Suriye yöresinin anlayışına uygun düşmektedir (Akurgal, 1995: 125-126).

Tigris'in doğusunda küçük bir küçük bir kent olan Nuzi (Yorgan Tepe) 3. binin sonu 2. binin üçüncü çeyreğinde mütemadiyen işgal edilmiştir. II. Tabakada Mitanni döneminin mimari ve sanat gelişmeleri için bir arka plan sağlamada eşsizdir. Tahkim edilmiş iç kale, bir saray ve tapınağı barındırmaktadır. Tek bir mabetten, III. Ur İsin-Larsa dönemi boyunca ikili bir mabede dönüşür. İkisi de dikdörtgen odanın doğusunda merkezi ve kült podyumuyla, standart Mezopotamya bent-axis planı üzerine tanzim edilmiştir. Tapınaktaki iki küçük kült heykeli odasının farklı döşenmiş olması, iki farklı tanrıya adandığını göstermektedir. Pışmış topraktan aslanlar İhtar'a atfedilmektedir. Bu kült odasındaki heykeller; çıplak dişi figürler, dişi tılsımlar ve Hitit kıyafetti yarı çıplak fildişi heykelleri içermektedir. Kutsal kıvrık boyunzlarıyla uzun bir şapka, kesik ceket ve bir ucu yukarı kıvrık bot giyen, sağ elinde bir Hitit savaş baltası tutan bu tanrının İhtar'ın Hurriilerdeki karşılığı Şavuşka'yı temsil ettiği düşünülmektedir. Saray geniş avluların etrafında uzanan küçük odalarıyla gelenekseldir. Doğulu ve batılı dini gelenekler, mitoloji ve edebiyat potasında eriyen Hurri sanatı için bir merkezdir. 1. Binin Güney Anadolu ve Kuzey Suriye geç dönem Hitit imparatorluğunun bazı kabartmalar ve heykellerinin, Mitanniler'e kadar geriye giden bir Hurri geleneğine ait olduğu düşünülmektedir. Bu tezi destekleyen bu güne kadar gelmiş bir örnek bulunmamaktadır (Stein, 1982: 80-84).

SONUÇ

Hurrierler, III. binyılın başında Yukarı Dicle b6lgesinde ortaya ıkmaaya başlayıp yaklaşık 1. binyılın ortalarına kadar benliklerini sürdüren bir ırk birliğidir. Dilleri hakkında tartişmalar devam etmekle birlikte, sonndan eklemeli asyenik bir dil olup yapısal olarak Türkçeye benzemektedir. Ayrıca Hurrierler s6z konusu olduğunda “Hurri – Subar” sorunu bilim adamlarını meşgul etmekteydi. Bugün artık tek kavmin mevcut olduğu ve isminin de “Hurri” olduğu kabul edilir. Hurrierlerin ilk vatanlarının neresi olduğu hakkında ağırlıklı olarak iki olasılık vardır: birincisi Kafkaslar’dan gelmiş oldukları, ikincisi ise Doğu Anadolu’nun (6zellikle batı ve güney Van kısmının) yerli halkı olduklarıdır.

Hurrierlerin siyasi ve kültürel yapıları hakkında, ilişkide bulundukları diğer kavimlerin yazılı belgeleri aracılığıyla bilgi ediniyoruz. Bu ise bütünsel ve tutarlı bir Hurri tarihi yazmayı zorlaştırıyor.

Hurrierler, III. Ur sülaleler devrinde yavaş yavaş çoğalıp kuzey Mezopotamya’ya, kuzey Suriye ve Anadolu’ya kadar yayılmışlardır. Anadolu’da Hurrierlerin varlığının, Asur Ticaret Kolonileri zamanında (MÖ 1950-1750) ve daha 6nce Akad d6neminde de izleri sürülebilmektedir. En parlak devirleri olarak kaydedilen M.Ö. 1500 yıllarında Mitanni devletini kurmuşlardır. Mitanni devletinin nüfusunun çoğunluğunu Hurrierler oluşturuyordu. Soyuların büyük kısmı Hurrice adlar taşıyorlardı. Buna karşın devleti y6netenler (krallar) Hint-Avrupalı isimler taşıyorlardı. Bu devlet Amarna ağında Mısırlılarla karşılaşmış, zaman zaman Asur ve Kuzey Suriye’nin bazı kısımlarına hakim olmuştur. Mitanni devleti eski kuvvetini kaybetmeye başladığı 14. yy’ın ikinci yarısında ikiye b6lnp batı b6lgesi Hitlilere, doğu b6lgesi de Asurlulara geçer. Mitanni tabi devlet sıfatıyla Hitlilere katılır. 1. binin ilk yarısında da kuzey Mezopotamya ile Van G6li arasına çekilerek yerleşmiş olarak g6rlrlr. M.Ö. II. Binin ortalarında bütün 6nasya’ya yayılmış olan Hurrierler, bundan sonra tarih sahnesinden çekilmeye başlar. Ancak M.Ö. 900-600 arısında, Hurrierler ile akraba olan Urartu

Devletin tarih sahnesinde olduğunu görülür. Urartuca eskiden sanıldığı gibi Hurrice'nin bir devamı değildir. Bu iki dil sadece akrabadır.

Hurrier bütün Önasya'ya yayılmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Kizzuvatna dışında Anadolu'da bulunanlar Hitit devletine, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de oturanlar Mitanni devletine, Filiistin bölgesinde yer alanlar ise Mısır'a bağlıydılar. Hurri nüfusunun dağılışı, mevcut diğer kavimlere oranla değişmektedir; Hurrier, Nuzi'de Asurlular, Mari'de Amurrular, Ugarit'de ve Alalah'da Kenanlılar, Kizzuvatna ve Hatti ülkesinde Hittitler ile birlikte yaşamakta idiler; Hurrier Kerkük (Arrapha) bölgesinde çoğunlukta olup, Mısır'da ise çok az idiler.

Hurri dini Hittitler üzerinde bariz tesirler bırakmıştır. Hurrier Anadolu'ya nüfuz ederken kendi tanrılarından Fırtına Tanrısı Teşup ile eşi Hepat'i, Babilier'in İştâr'ına tekabül eden Şauska ile güneş tanrıçası Şenigi'yi bu bölgeye taşımışlardır. Bunun yanında sayısız dini ritüel, büyü ve fal teknikleri de Hurrier aracılığı ile taşınmıştır. Tarih sahnesinden silinseler bile etkileri günümüze kadar yansımıştır.

Hurri tarihıyla ilgili çok önemli bilgileri içeren Nuzi tabletlerinden, ekonomilerinin tarıma dayalı olduğunu, toprak satışının yasak olması nedeniyle adoption (evlatlık alma) müessesesinin hukuki bir hile olarak kullanıldığını ve sonucunda taşınmaz malların bazı kimselerin elinde toplanarak toprak ağalarının ortaya çıktığını görürüz. Adoption ile ilgili metinlerin incelenmesi sonucunda Mezopotamya hukuk anlayışı hakkında çok önemli ipuçları ortaya çıkmıştır. Örneğin, "intifa" hakkının varlığını ve avukatlık müessesesinin Roma'dan çok önce mevcudiyetini öğreniyoruz.

Yine Nuzi'deki belgelere dayanarak sosyo-kültürel yapıları ortaya koyulmuştur. Bir kast sisteminden kesin olarak bahsedebiliriz. Kastlar arasındaki geçiş tamamen maddi imkanlarla ilgilidir. Hür ve gayrimenkul sahibi biri ekonomik şartları kötüleşip yarı köle haline gelebilirdi. Fakat yeterli belge olmadığı için, "ekonomik durumları düzeldiğinde tekrar özgür hale gelebiliyorlar mıydı?" sorusuna cevap verilememektedir. Bunundan başka Hurrier'de birçok meslek grubunu (demirci, dokumacı, marangoz, falcı, çoban, çamaşırcı... vb.) görülmekteydi. Şahitlik yapmayı kendine

meslek edinenlerle de karşılaşmaktadır. Bunları bugünkü emlak komisyoncularına benzetmek mümkündür zira gayrimenkul satışlarında tabletin yazılmasından, taşınmazın ölçülerini yapmaya, satış karşılığı verilecek değer in teslimine kadar her aşamasında görev alırlardı.

Hurri kültürü incelenmeye devam edildiğinde, ölü gömme adetlerinin çeşitli olduğu gözlemlendi. Nuzi ve Alalah'taki örneklerde hem basit gömme hem yakma gömme tekniklerinin olması dikkat çekmektedir.

Çok geniş bir coğrafyaya yayılmaları ve çok fazla kültür ile iletişime geçmeleri nedeniyle sanatları hakkında pek kesin yargılara varamıyoruz. Fakat Mitanni silindri mühürleri üslup olarak farklı olması nedeniyle döneminde önemli bir yere sahiptir. Yine bu dönemde sırlı seramik tekniği yanında cam sanatı da oldukça gelişmiştir. Çeşitli formlar üzerine işledikleri demonlar ve Sümerlerden aldıkları hayat ağacı süslemeleri Hurri sanatının önemli parçalarıdır. Mimari açıdan Nuzi ve Alalah'da ortaya çıkartılan sarayların ne derece Hurri sanatını yansıttığı tartışmalıdır. Bununla beraber, Transkafkas'ya Kuzeybatı İran ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görülen yuvarlak planlı yapı tipleri hakkında genel görüş Hurri'ler'e ait oldukları yönündedir.

Hurri siyasi tarihi ve kültürü hakkında bildiklerimiz yanında, bilmediğimiz, henüz aydınlanmamış pek çok konu vardır. Hurri'ler'e ait birinci elden kaynakların bulunduğu merkezler henüz keşfedilmemiştir. Bunun nedeni bu merkezlerin üzerinde günümüz yerleşmelerinin olması büyük bir ihtimaldir. İlerleyen zaman içinde, gelişen teknolojinin de yardımıyla yapılacak arkeolojik kazıların neticelerine göre yeni bir Hurri tarihi yazılabilir. Yazılacak bu Hurri tarihinde değişmeyecek sadece şu iki husus olacaktır; Hurri'lerin asyanık bir dil kullandıkları ve Sümer uygarlığını tüm dünyaya nakletmedeki rolleridir.

KAYNAKÇA

- AKYURT, Metin İ.; **M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri**, Ankara, TTKB, 1998
- ALPMAN, Adil; "Hurriyet'de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt XIII, sayı 24, 1979-1980, s.116-122
- ALPMAN, Adil ; "Hurriyet", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt XIV, sayı 25, 1981a, s.283-313
- ALPMAN, Adil; "Kral Parratama Öldü ve Yakıldı mı?" **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt XIV, sayı 25, 1981b, s.320
- ALPMAN, Adil; "Nuzi Adoption Metinlerinin Ortaya Koyduğu Sosyo-Ekonomik Sonuçlar" **IX. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, TTK, 1986, s.183-193
- ALPMAN, Adil; **Eski Önsya Hukukunda Adoption**, Ankara, GÜ, 1988
- ALPMAN, Adil; **Hurri Hukukunda İntifa Hakkı**, XI. Türk Tarih Kongresi'nden Ayırbaşım, TTKB, Ankara, 1994
- ALPMAN, Adil ; "Anadolu'da Hurriyet" **III. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 16-22 Eylül 1996**, Ankara, 1998, s.27-37
- AKURGAL, Ekrem; **Anadolu Uygarlıkları**, 5.baskı, İstanbul, Net, 1995
- BALKAN, Kemal; **Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kanış Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup**, TTKB, Ankara, 1957
- BÜLBÜL, Pınar (YAMAN); **Hititler Dönemi Anadolu Coğrafyası**, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2006
- DİNÇOL, Ali M.; "Geç Hititler", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1**, İstanbul, Görsel Yayınları, 1982

- ERZEN, Afif; **Doğu Anadolu ve Urartular**, TTK, Ankara, 1992
- KINAL, Füzûzan; **Amarna Çağında Hurritler**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1941
- KINAL, Füzûzan; **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara, AÜDTCF, 1983
- KUŞÇU, Ertan; **Sözdizim Ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili**, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2005
- LLOYD, Setan; **Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları**, Çev. Ender VARILIOĞLU, Ankara, TÜBİTAK, 2000
- MCEVEDY, Colin; **İlkçağ Tarih Atlası**. Çev. Ayşe ANADOL, İstanbul, Sabancı Üniversitesi, 2002
- MURAT, Leyla; **Kizzuwatna'lı Rahip Ammihatna'ya Ait Bir Ritüel Metin (CTH 471)**, Doktora Tezi, AÜ, 2002
- OATES, Joan; **Babil**, Çev. Fatma ÇİZMELİ, İstanbul, Arkadaş, 2004
- ORHUN, Murat; "Hititler'de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüksler'deki Uzantısı", **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 3, Sayı 5, 2009, s.232-250
- REYHAN, Esmâ; **Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna'lı Bayan Maštiğa'ya Ait Ritüel Metinler**, Doktora Tezi, AÜ, 2002
- ROAF, Michael; **Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Mezopotamya ve Eski Yakındoğu**, Çev. Zülal KILIÇ, İstanbul, İletişim, 1996
- STEIN, Diana L.; "Art and Architecture", **The Hurrians**, Gernot Wilhelm (Ed.), Çev. Jennifer BARNES, Warminster, Aris&Philips, 1986, s.80-100

TOSUN, Mebrure; **Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Hurri Mitanni Üslubu Anadolu-Hitti Sanatında Hurri Unsurunun Tayini Dolayısıyla Silindir Mühürler Üzerinde Bir araştırma**, Ankara, TTKB, 1956

ÜNAL Ahmet, Hittitlerde Ölümlere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler, **Anadolu**, XIX 1975/1976, AÜDTCE Eski Önasya– Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1980

ÜNAL, Ahmet, "Hurriiler: Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler", **1996 Yılı AMM Konferansları**, Ankara, 1997

ÜNAL, Ahmet; **Hittitler Devrinde Anadolu I**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002

ÜNAL, Ahmet; **Hittitler Devrinde Anadolu II**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003

ÜNAL, Ahmet; **Hittitler Devrinde Anadolu III**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005

ÜNAL, Ahmet, GİRGİNER, K. Serdar; **Kilikya-Çukurova: İlk Çağlardan Osmanlı Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya Tarih ve Arkeoloji**, İstanbul, Homer, 2007

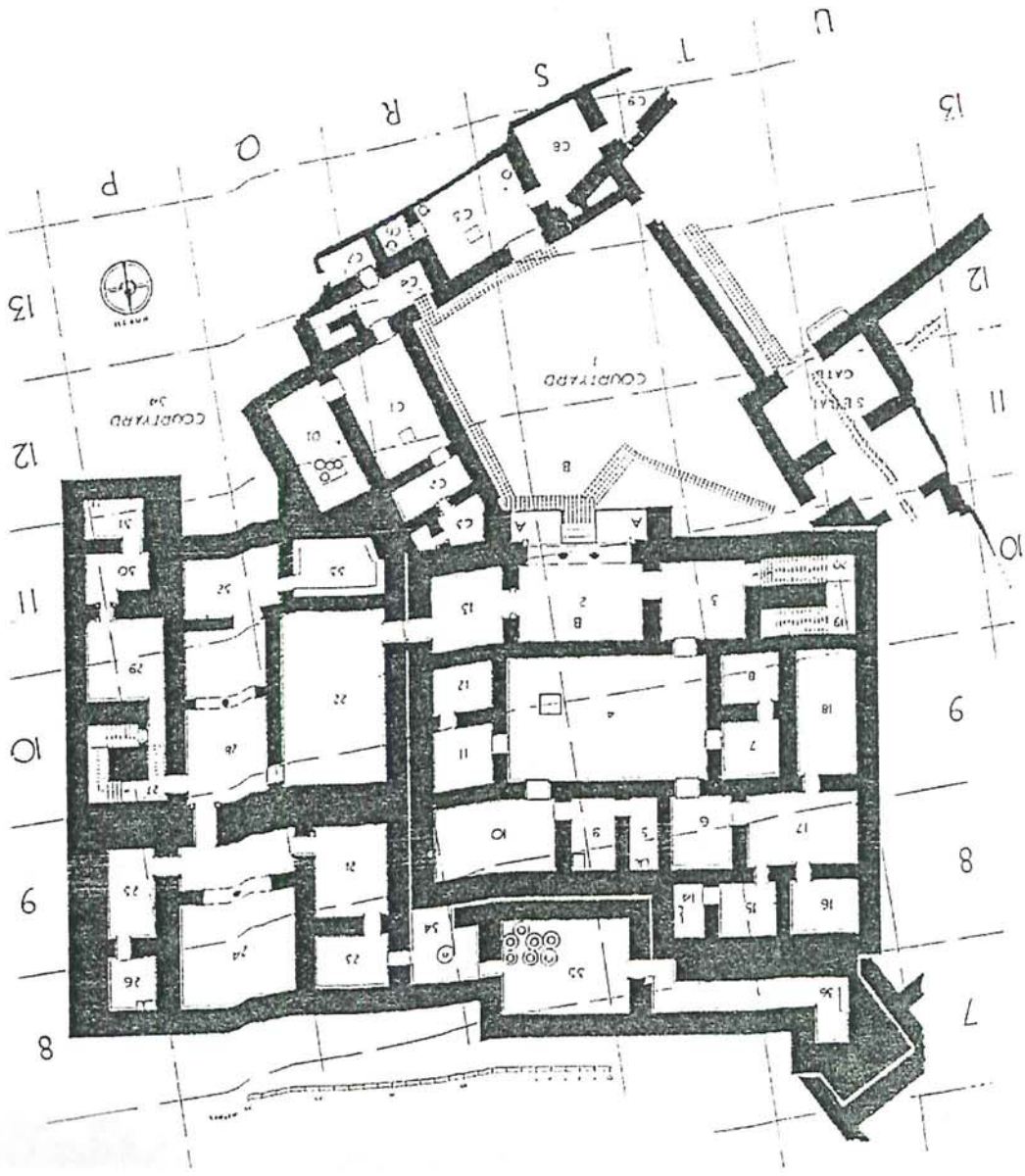
YİĞİT, Turgut; "Hurriilere İlişkin Hittitçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt 24, sayı 38, 2005, 55-69

YILMAZ, Gülay; **Urartu Dini İnanç ve Adetleri**, Yüksek Lisans Tezi, GÜ, 1997

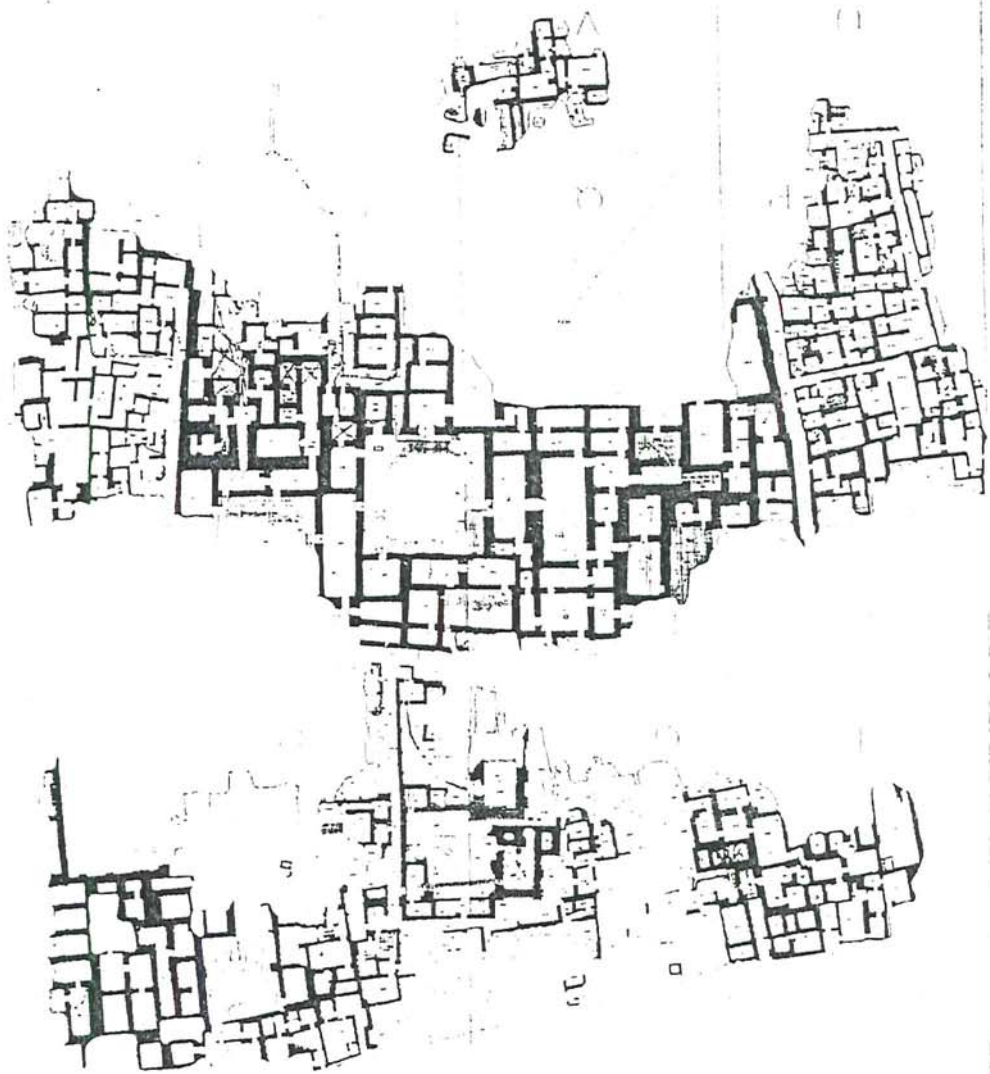
WILHELM, Gernot; **The Hurrians**. Çev. Jennifer BARNES, Warminster, Aris&Philips, 1986

EKLER

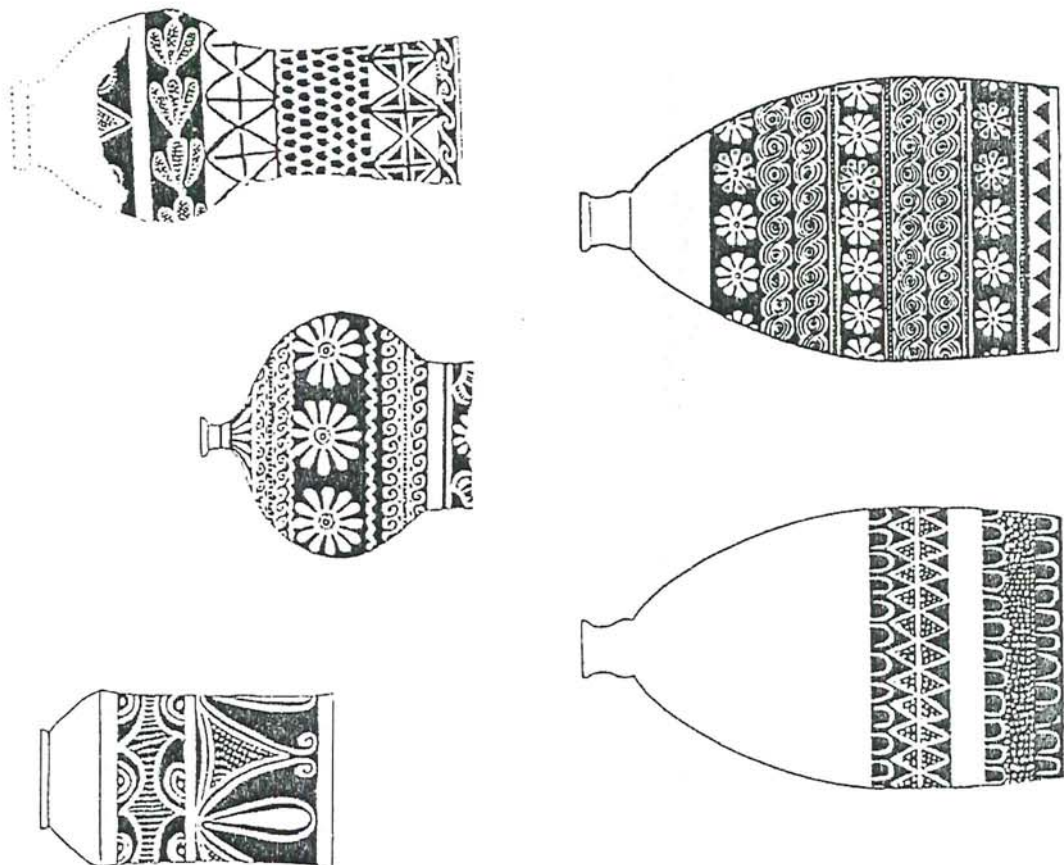
A. ÇİZİMLER

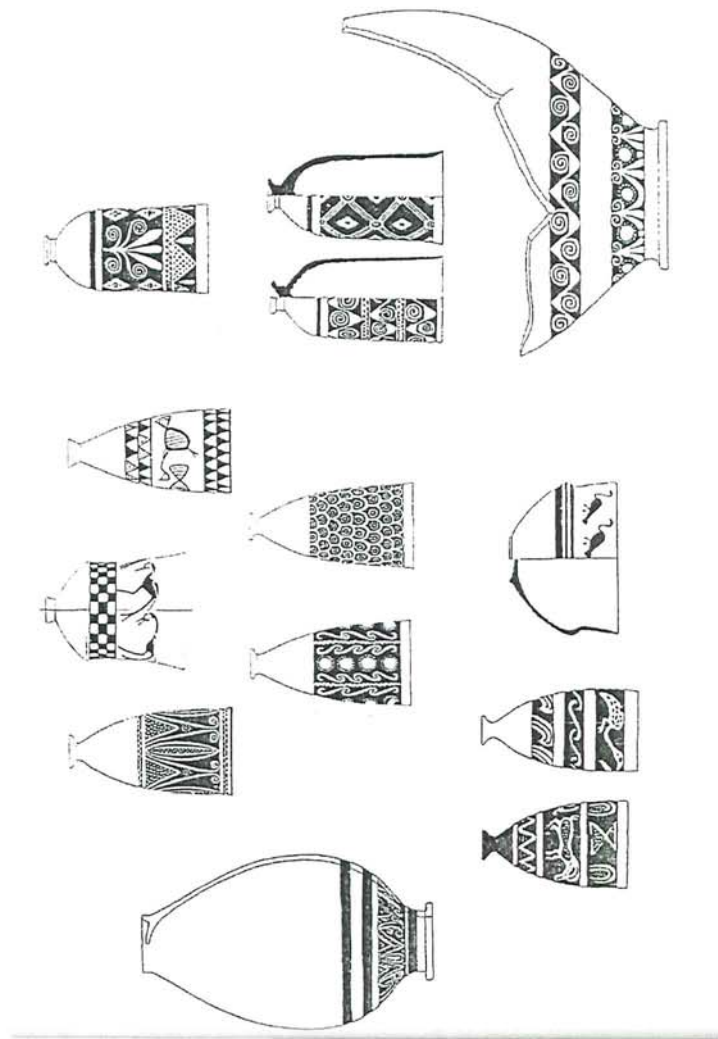
Çizim 1: Alalah Sarayı, IV. Tabaka (Wilhelm, 1989)

Çizim 2: Saray ve Tapınak A (Nuzi), II. Tabaka (Wilhelm, 1989)

Çizim 5 – Nuzi seramiği (Wilhelm, 1989)

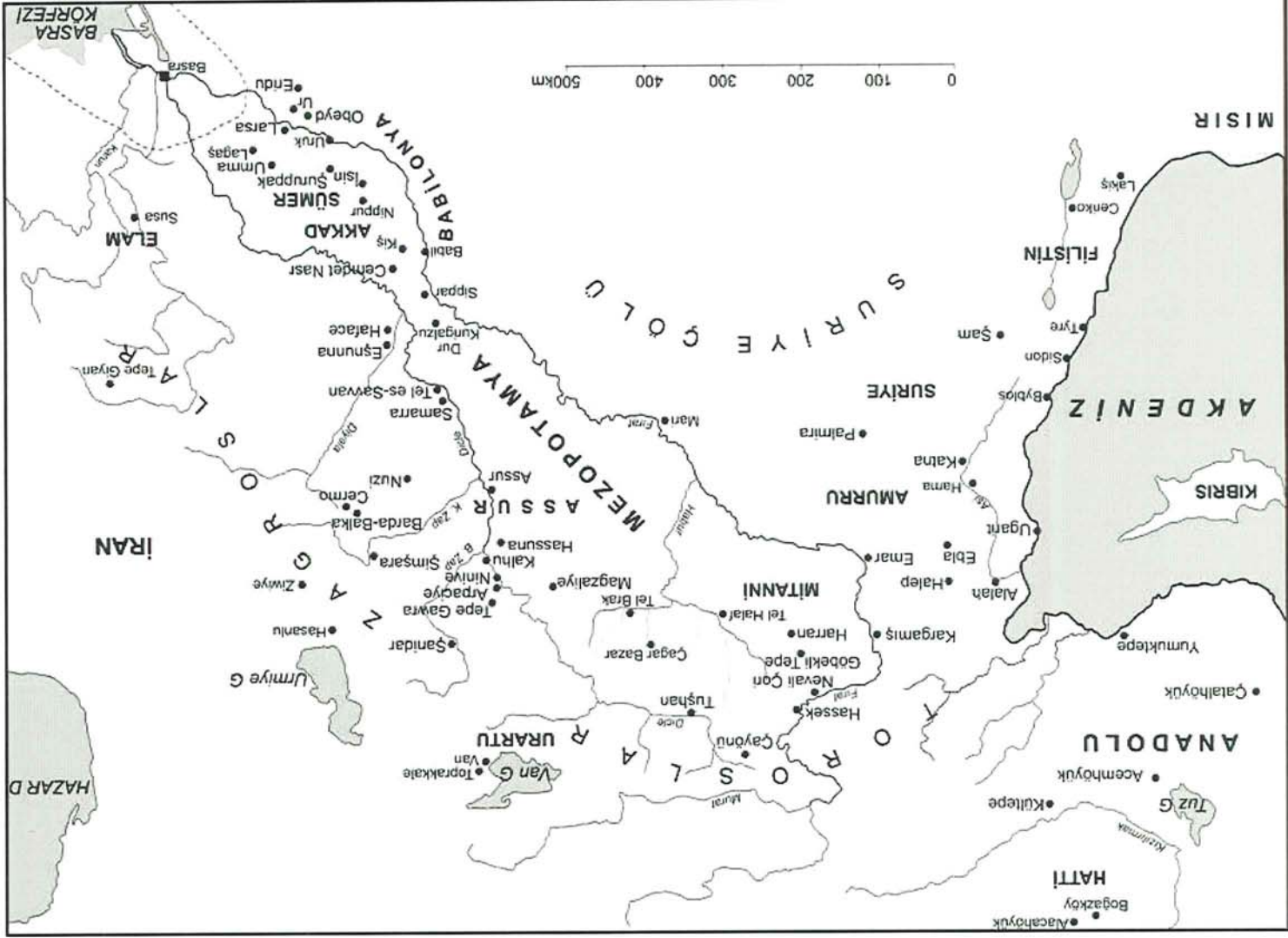

Çizim 6 – (Wilhelm, 1989)

B. HARITALAR

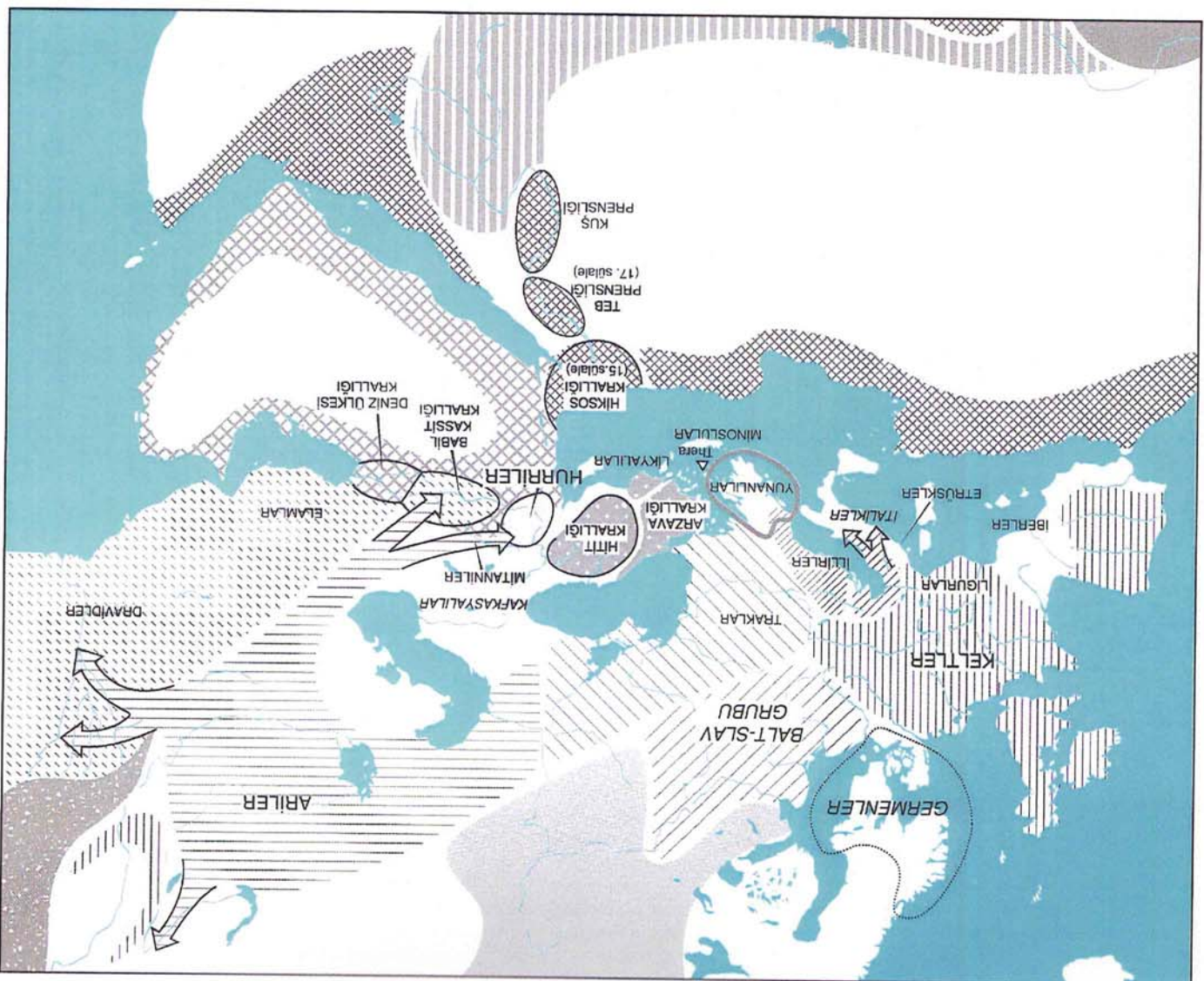

Harita 1 - Mezopotamya (Wilhelm, 1989)

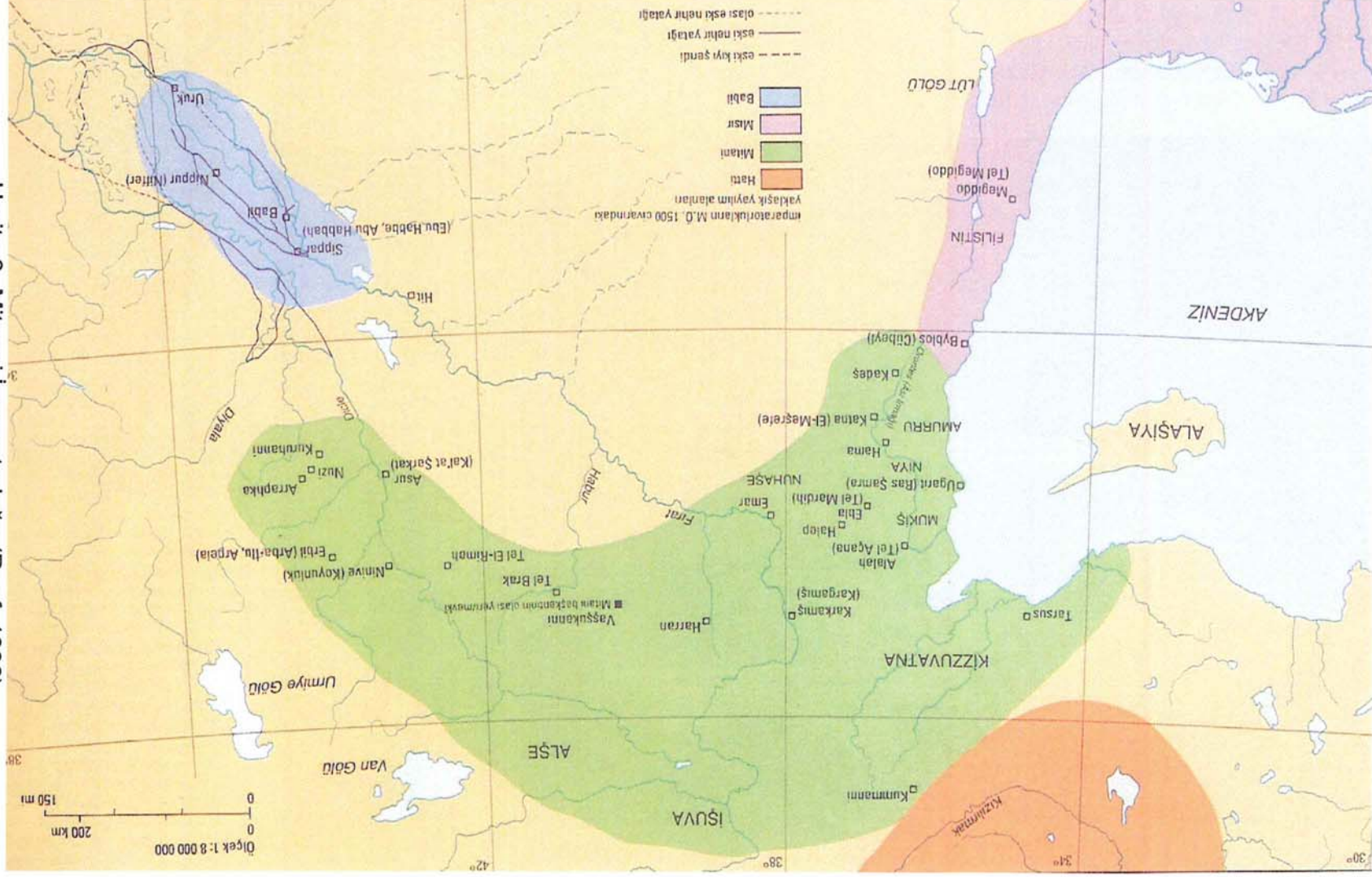
Harita 2- Mezopotamya Uygarlıklar Haritası

(<http://img17.imageshack.us/img171772/mezopotamyauygarlikharitz7.jpg>)

Harita 5- M.Ö. 1575 (Mcevedy, 2002)

Harita 6- Mianni İmparatorluğu (Roaf, 1996)

B. TABLOLAR

HURRICE (H) – URARTUCA (U)	KUZEYDOĞU KAFKAS DİLLERİ
<i>pila-</i> (U) "kanal"	<i>pula</i> "oluk"
<i>pora</i> (H) "köle"	<i>balz</i> "oğlan çocuk"
<i>pal-</i> (H) "konuşmak, söylemek"	<i>mas</i> "öğretmek, öğrenim"
<i>purli</i> (H) "ev"	<i>burc-alu</i> "harman yeri"
<i>hub</i> (H,U) "buzağı, oğlan çocuk"	<i>hubaj</i> "üvey kız veya oğlan çocuk"
<i>wan-wan</i> (H,U) dağ	<i>wan</i> "dağın gölgeli yamacı", <i>hun</i> "orman, dağ"
<i>urhi</i> "gerçek"	<i>-arx</i> "doğru, düzgün"
<i>wâşu</i> (H,U) "erkekler"	<i>basi</i> "dana", <i>boha</i> "boğa"
<i>atai</i> (H) "baba"	<i>ada</i> "baba"
<i>tad</i> "sevmek"	<i>dede/dada</i> "anne" (krş. "dadi")
<i>arde</i> (H) "şehir"	<i>urd</i> "bölge"
<i>han</i> "gebe olmak"	<i>geni/gane/ena</i> "gebe"
<i>henna</i> (H) "şimdi"	<i>hana</i> "şimdi"
<i>sêl</i> (H,U) "ay"	<i>şal/reşa</i> "ışık huzmesi" (krş. "şule")
<i>wali</i> (H) "solucan"	<i>bircalu</i> "salyangoz", <i>bikori</i> "yılan", "solucan"
<i>kul</i> (H) "konuşmak, demek"	<i>gal-ize</i> "konuşmak"
<i>kanagi</i> (H, Akadca <i>kanaktu</i>) "sakız ağacı"	<i>weni</i> "sakız ağacı"
<i>hubra</i> (H) "buhurdanlık"	<i>kur</i> "duman"

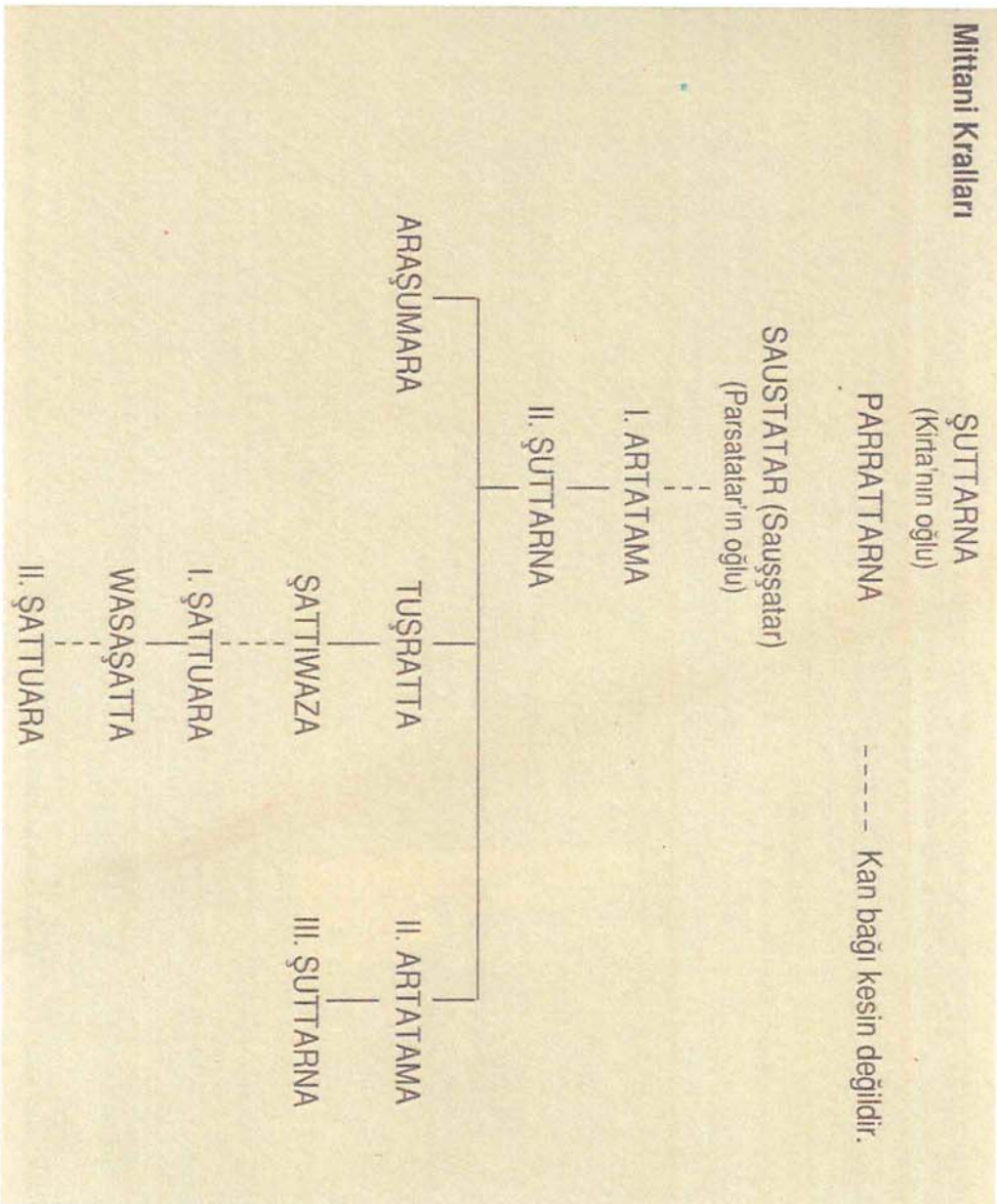
Tablo1- Hurri, Urartu ve Kuzey Kafkas Dillerinin karşılaştırılması (Ünal, 2002)

HURRICE	URARTUCA
İbri/Evri : Kral	Euri : Kral, Efendi
Ar : Vermek	Ar(u) : Vermek
Hurati : Savaşçı	Huradi : Savaşçı
Pala : Kanal	Pili : Kanal
Hari : Yol	Hari : Yol
Urb : Kurban kesmek	Urbu/o : Kurban
Tarzuva : İnsan	Tarsu(u)a: İnsan
Taze : Armağan	Tase :Armağan
Teae : Çok	Teae : Çok
Savala : Yıl	Sale : Yıl
Papa : Dağ	Baba : Dağ
Umini : Ülke	Ebani :Ülke

Tablo2- Hurri ve Urartu Dillerinin karşılaştırılması (Kuşçu, 2005)

Tablo 3: Kronoloji

MEZOPOTAMYA	BATI ANADOLU	ORTA VE DOĞU ANADOLU	MISIR
Erken Sümer Devri (3300-2850) Uruk Devri (3300-3100) Cemdet Nasr Devri (3100-2850)	İlk Tunç Çağı (3000-2000)	İlk Tunç Çağı (3000-2000)	Erken Devri (2965-2705) 1.-2.. Süllaleler
Er Hanedan Devri (2850-2350) Mesilim Çağı (2600) I. Ur Süllalesi (2500-2350)			Eski Kralhk (2705-2225) 3.-8. Süllaleler
Aldcad Devri (2350-2150) Sargon (2340-2284) Naramsin (2260-2223)			Birinci Ara Devri (2180-1987) 9.-11.. Süllaleler
Yeni Sümer Devri (2150-2000) Lagaş kenti: Gudea (2144-2124) III. Ur Süllalesi: Urnammu (2111-2094) Şulgi (2093-2046)			
Eski Babil/Eski Assur Devri (2000-1600)	Orta Tunç Çağı	Orta Tunç Çağı (1950-1650) Assur Ticaret Kolonileri (1950-1750)	Orta Kralhk (1987-1640) 12-14. Süllaleler
Orta Babil/Orta Assur Devri (1600-1000)	Son Tunç Çağı (1650-1200) Otokton yerleşmelerin yanında Miken Yerleşmeleri (Miletos, Ephesos...)	Son Tunç Çağı (1650-1200) Hitit Devleti (1650-1200) Eski Hitit Devri (1650-1450) Hitit İmparatorluk Devri (1450-1200)	İkinci Ara Devri (1640-1540) 15.-17. Süllaleler Hyksoslar Yeni Kralhk (1540-1075) 18.-20. Süllaleler III. Tuthmosis (1479-1426) Tutankamun (1332-1323) Ramses (1279-1213)
Yeni Assur Devri (1000-600) II. Assurnasirpal (883-859) Sanherib (705-681) Asurbanipal (669-629)	Demir Çağı (1200-750) Geometrik Çağı (1050-750) Aiol ve İon Yerleşmeleri (1050- 750) Lydia'lılar (700-546)	Demir Çağı (1200-750) Geç Hitit Beylikleri (1100-700) Urartu Devleti (850-600) Frigler (10.-6. yüzyıl) Lydia'lılar (700-546)	Üçüncü Ara Devri (1075-716) 21.-24. Süllaleler
Yeni Babil Devri (626-539)	Arkaik Çağ (750-480) Pers Hakimiyeti (546-333)	Pers Hakimiyeti (546-333)	Geç Devir (716-332) 25.-31. Süllaleler
	Klasik Çağ (480-330) Pers Hakimiyeti (546-333)		
	Hellenistik Çağ (330-30)	Hellenistik Çağ (330-30)	Hellenistik Çağ (330-30) Ptolemaioslar

Tablo 4: Mitanni Kralları Listesi (Roaf, 1996)

Tablo 5: Krallar Listesi (Roaf, 1996)

[illegible]

D. RESİMLER

Resim 1- Fırtına Tanrısının Bazalt taşından kabartması (M.Ö. 14. - 13. yy)
(http://hattusa.tripod.com/page18_tr.htm)

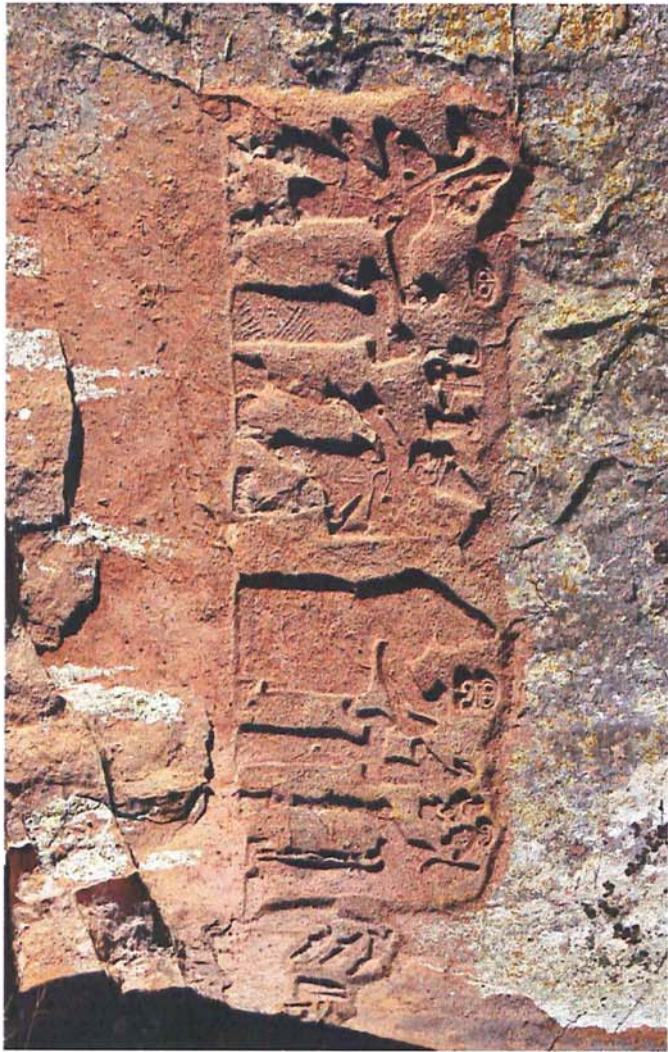
Resim 2-Hurri ve Şeri (AMM)

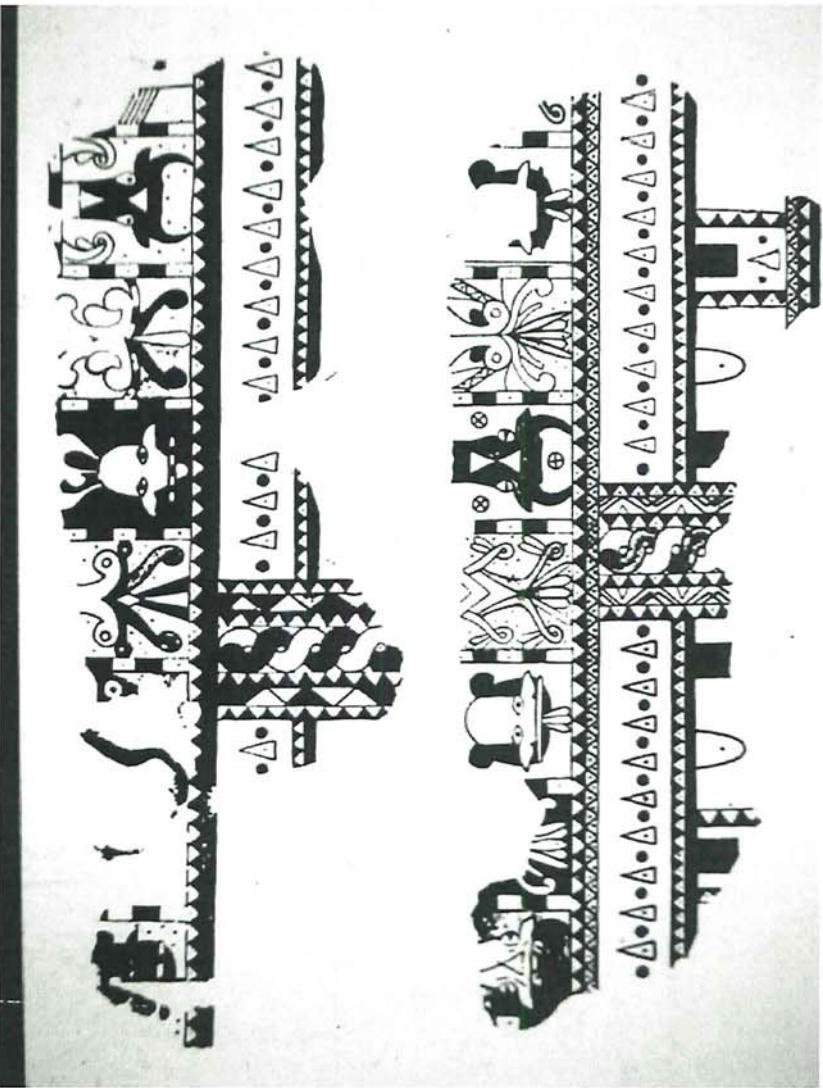
Resim 3: Kil Karaciğer Modeli (Orhun, 2009)

Resim 4- Kubaba (<http://www.anadolumedeniyetlerimuzesi.gov.tr>)

Resim 5- Kral III. Hattuşili ile Puduhepa, Teşup ve Hepat'a kurban sunarken

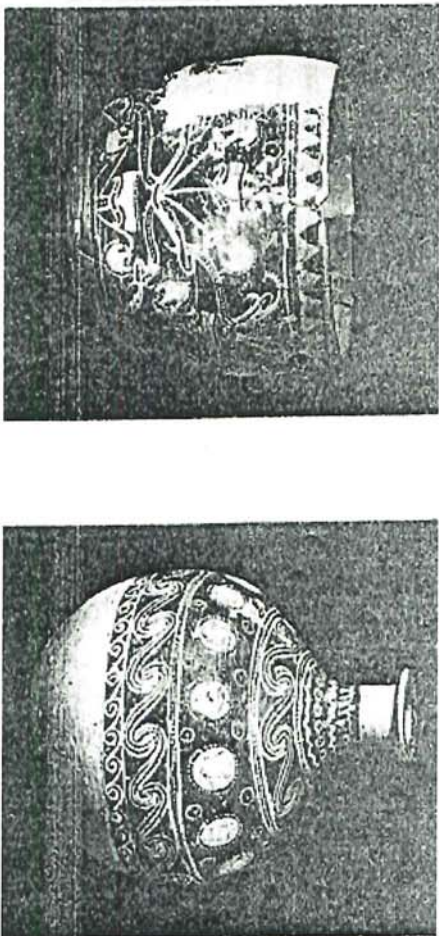

Resim 6- Nuzi Sarayı Duvar Resmi (Wilhelm, 1989)

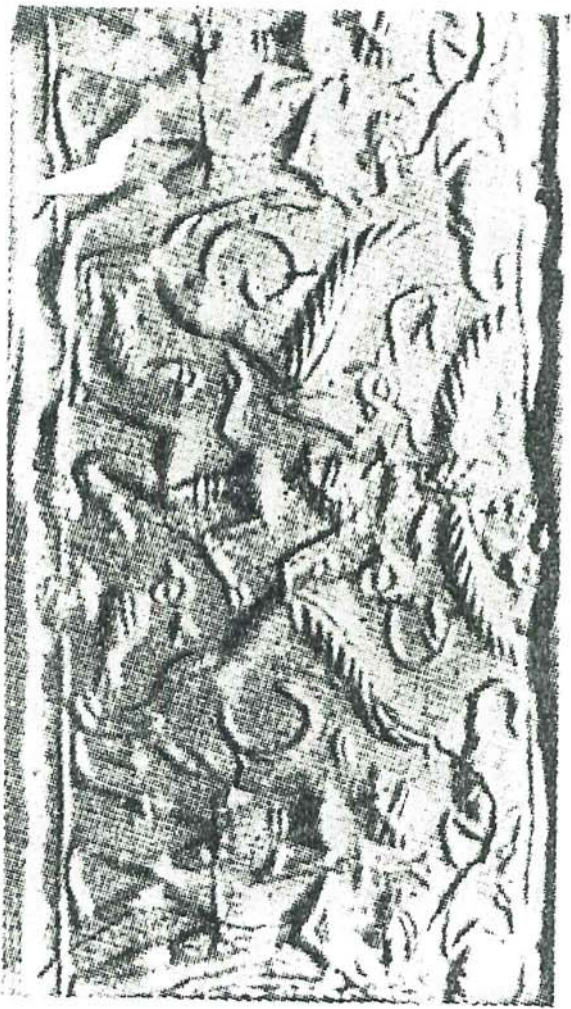

Resim 7- Nuzi Çanak-Çömleği

<http://www.arthistory.upenn.edu/spr03/422/April1/35.JPG>

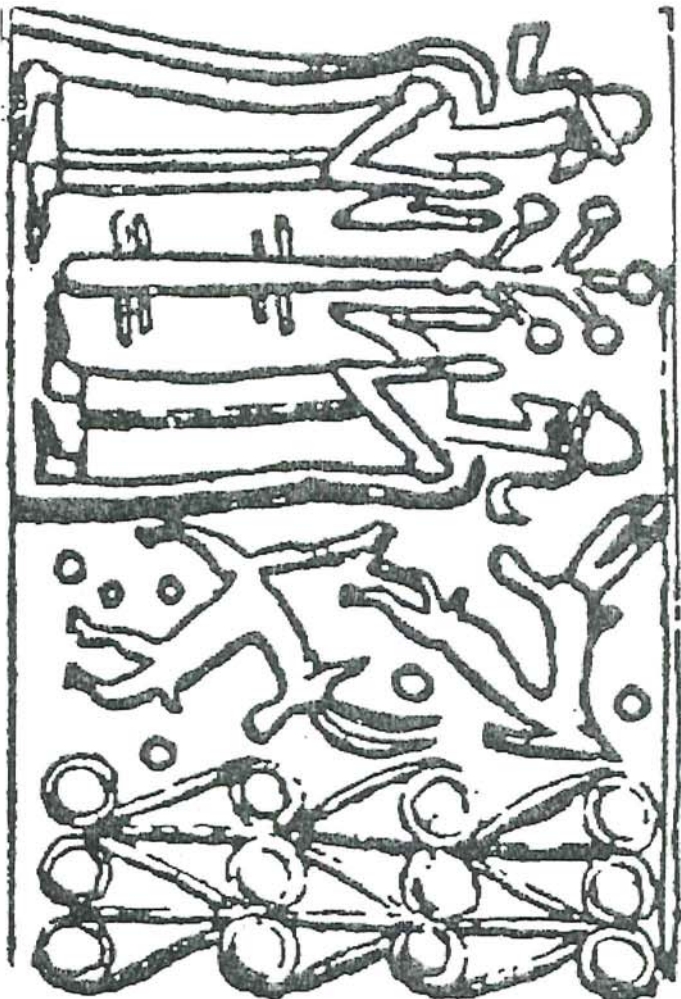
Resim 8- (Wilhelm, 1989)

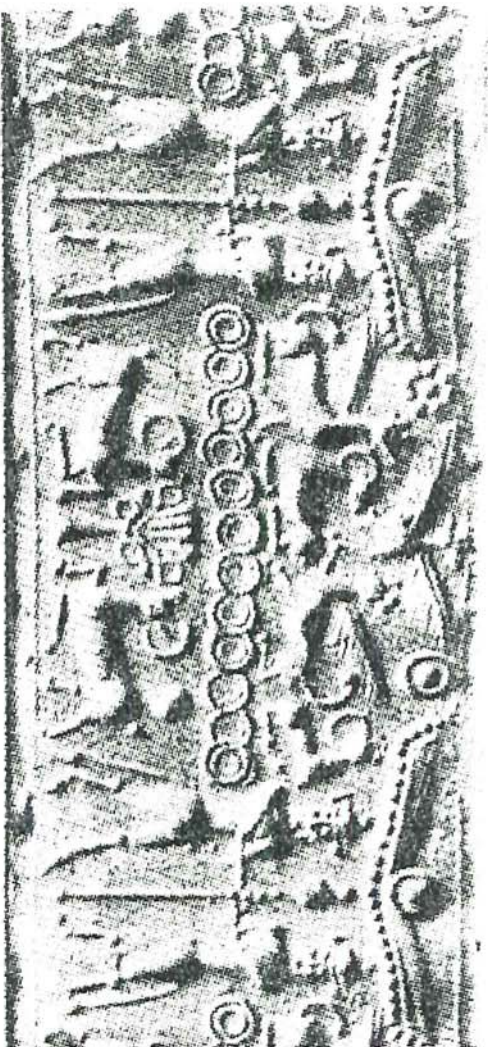
Resim 9 - (Tosun, 1956)

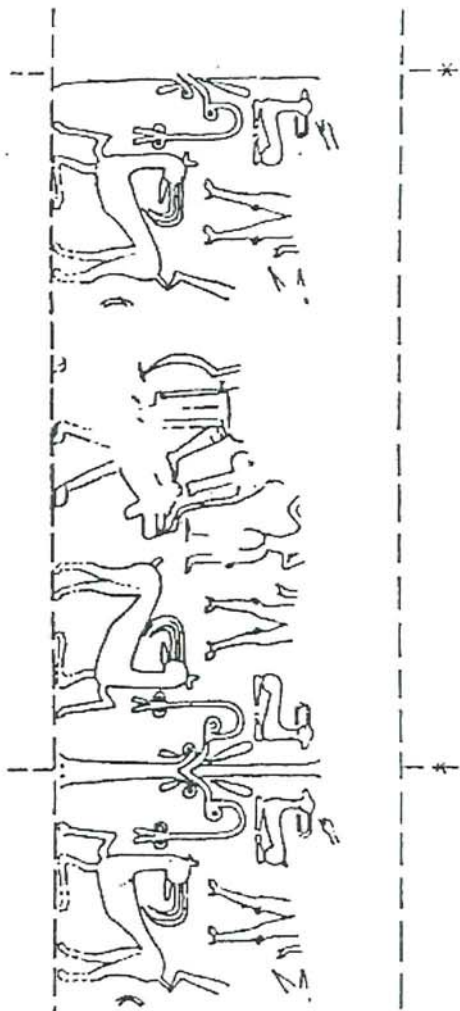
Resim 10 - (Tosun, 1956)

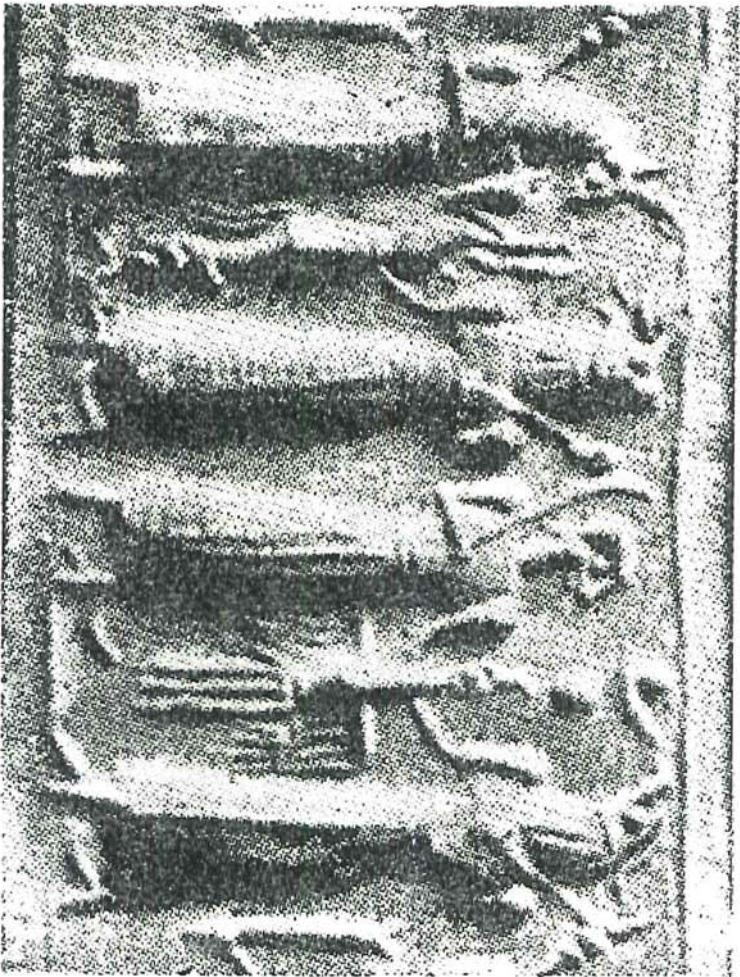
Resim 11 - (Tosun, 1956)

Resim 12 - (Tosun, 1956)

Resim 13- (Tosun, 1956)

Resim 14 - (Tosun, 1956)

Resim 15 - (Tosun, 1956)

Resim 16 - (Tosun, 1956)

ÖZET

TAMER, Serihan. Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010

Hurri kültürü, Kafkasya'dan, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, Toroslar'dan, Urmiye Gölüne kadar uzanan bölgede M.Ö. 6000 - M.Ö. 1000 arasındaki tarihlerde kesintisiz devam etmiştir. Hurriiler ile ilgili çeşitli araştırmalar ve yayınlar genellikle Hurri kültürünün belli özelliklerini bağımsız olarak inceleme eğilimi taşırlar. Bu nedenle bütüncül bir Hurri tarihi yazılmasına gereksinim duyulmaktadır. Hurri tarihini yazarken karşılaşılan en büyük güçlük, Hurriilerle ilgili bilgilerin ikinci el kaynaklardan elde edilesiydir. Hurriilerin sonndan eklemeli asyenik bir dil kullandıklarını, karşılaştıkları diğer milletlerin dillerini, dinlerini ve siyasetlerini oldukça fazla etkilemiş oldukları malumdur. Bir Hurri efsanesi olan Kumarbi ve Ilıuyanka'nın Yunan mitolojine girmesi, Hurri tanrılarından Kubaba'nın Kybele olarak Yunan panteonu içinde yer alması gibi bulgular, Batı uygarlığı olarak nitelenen kültürün kökenlerinin Eski Ön Asya'ya uzandığını kesin olarak göstermektedir. Hurriiler doğu ve batı arasında bir köprü vazifesi görmüşlerdir.

Anahtar Sözcükler:

1. Hurri
2. Siyasi Tarih
3. Kültür
4. Eskiçağ

ABSTRACT

TAMER, Serihan. Hurrian Political History and Culture, Master Thesis, Ankara, 2010

Hurrian culture, from the Caucasus, Syria and Upper Mesopotamia, Taurus Mountains, Lake Urmia in the region that dates back to BC 6000 - BC The date was continued in 1000. Various studies and publications about Hurrian generally tend to examine certain features of Hurrian culture independently. Therefore it is needed to write a complete Hurrian history. The biggest difficulty in writing a Hurrian history that information about Hurrian is obtained from second hand sources. It is obvious that Hurrians used an end-additive Asian language, and also they affected other related citizen's languages, religions and politics much. Findings such as inclusion of Kumarbi and Illuyanka, which is a Hurrian legend, in Greek Mythology and taking part of Hurrian God Kubaba in Greek Pantheon definitely shows that roots of the culture described as Western Civilisations extend to Ancient Near Asia. Hurrian had a bridge role between East and West.

Key Words:

1. Hurrian
2. Political History
3. Culture
4. Ancient